

LEO VAN WISSEN

veelzijdig demograaf

Liber Amicorum

Leo van Wissen

Liber Amicorum

Leo van Wissen

veelzijdig demograaf

Redactie: Kène Henkens en Hanna van Solinge

Coverontwerp: Hanna van Solinge

Foto's: Irene van Kessel

Druk: 24bookprint.com

April 2024

Inhoud

Voorwoord.....	9
1 Veertig jaar kruisende paden	11
2 Onmisbaar lid van mijn sociaal konvooi	12
3 Verbonden levens.....	16
4 A poem for Leo.....	18
5 Wat gedachten over Leo	20
6 Vooruit met de ICT, crescendo.....	22
7 Piano en wijnkelder als constanten	24
8 Modellen, scenario's en prognoses.....	25
9 BINGO.....	26
10 Leo en de zeven rollen.....	27
11 Van econoom naar demograaf en weer terug.....	30
12 Woordzoeker.....	32
13 Denkend aan Leo.....	34
14 Black Swan.....	36
15 Ruimte voor nieuwsgierigheid.....	38
16 Passion, compassion and silent strength.....	40
17 Sommigen noemen het pensionering.....	42
18 Tralala, ik hoor lekker niks.....	44
19 An appreciation of a superb scholar, research leader and host to visitors	46
20 "Prognoses komen meestal niet uit"	48
21 A simple gesture.....	50
22 Nooit een reden om niet te komen.....	51
23 Don't make it more difficult than is already is.....	52
24 Samenloop van omstandigheden.....	54
25 Gedreven en betrouwbaar voorzitter	55
26 Taking by hand	56
27 The Indian connection.....	58

28	To honour Leo.....	60
29	Side by side for demography	62
30	Soepel schakelen.....	63
31	The human demographer	65
32	What a lovely retirement celebration! See you in the office on Monday.....	68
33	Veranderingen in het geboorteseizoen in de afgelopen twee eeuwen: van Nicolaas Struyck tot Haandrikman en van Wissen	69
34	Leo, je zit nog gewoon in de beroepsbevolking	75
35	De relatie tussen de conjunctuur en migratie in een veranderend demografisch tij.....	79
36	De kosten en baten van migratie	83
37	Meer dan 200 Groninger rectoren in 410 jaar	88
38	Demography, firm dynamics and regional labour markets: useful metaphors?	93
39	Migratie: grootste kwelgeest voor prognoses?	98
40	Veranderende levenslopen na de babyboom	102
41	Projecting Leo's post-retirement activities using scenario-based forecasting methods.....	107
42	The Oliebollen Framework of Demographic Research.....	111
43	Binnenlandse migratie en de basisbeurs.....	115
44	Bevolkingsgroei en voedselzekerheid in Afrika	119
45	Trends in the sex gap in life expectancy at birth in Africa and its regions 1950-2022.....	122
46	Is de stad elitairder geworden? Veertig jaar veranderingen in het verband tussen opleidingsniveau en stedelijkheid.....	127
47	Voorlopers en volgers op pensioengebied.....	132
48	Fotokatern.....	135
49	Publicatielijst Leo van Wissen	149

Voorwoord

Helga de Valk

Op 28 oktober 2023 bereikte Leo van Wissen de AOW-gerechtigde leeftijd, die op dat moment op 66 jaar en 10 maanden lag. Hoewel ook voor Leo, het bereiken van de AOW-leeftijd niet het volledige einde van het werkzame leven markeert, is het een mooi gebruik om stil te staan bij dit moment waar we formeel het einde van de wetenschappelijke carrière vieren. Dat gebeurt op 25 april 2024 in Groningen met een afscheidsrede getiteld *'Demografie op koers?'*.

De wetenschappelijke carrière van Leo van Wissen beslaat meer dan 40 jaar. Na een studie sociale geografie en planologie en een proefschrift over huishoudensbewegingen aanvaarde Leo in 1991 een functie als onderzoeker bij het NIDI. Hiermee was de overgang naar de demografie en feit. Leo is daarna ruim 35 jaar actief geweest in de demografie in diverse functies: als onderzoeker, afdelingshoofd, themaleider, lid van het MT en directeur van het NIDI en als vice-decaan en hoogleraar economische geografie bij de Rijksuniversiteit Groningen. Leo heeft zich gedurende zijn loopbaan ingezet voor de beoefening van de Demografie in Nederland en Europa. Niet alleen binnen de academische wereld als hoogleraar en als bestuurder (o.a. Directeur van het NIDI, voorzitter European Doctoral School for Demography, voorzitter Nederlandse Vereniging voor Demografie), maar ook daarbuiten. Zo zette hij zijn expertise jarenlang in voor het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland en werkte hij samen met de NOS aan een serie over demografie. Inhoudelijk heeft hij zich met een breed scala aan thema's beziggehouden: vruchtbaarheid, sterfte, demografie van bedrijven, binnenlandse en buitenlandse migratie. Maar Leo is toch vooral de man van de prognoses en modellen.

Ter gelegenheid van zijn afscheid hebben de NIDI-collega's Henkens en van Solinge aan collega's, oud-collega's van NIDI en de RUG, relaties uit de bestuurlijke loopbaan en niet te vergeten promovendi van over de hele wereld gevraagd een bijdrage te leveren aan een Liber Amicorum. Naast veel persoonlijke berichten, waarin Leo herinnerd wordt om zijn collegialiteit, zijn rustige en niet-dwingende aanpak (onder andere bij het begeleiden van promovendi), zijn liefde voor de goede dingen des levens, en als muzikant, bevat het boek een aantal meer inhoudelijke bijdragen. Aansluitend bij de tijdsgeest gaan veel van die bijdragen over binnenlandse en buitenlandse migratie en de maatschappelijke uitdagingen op dit thema. Een onderwerp waarover Leo zelf

veel heeft gepubliceerd en recent nog een grote EU grant ontving. Mede door deze grant kan het feitelijke moment van stoppen nog even worden uitgesteld. Als huidig NIDI-directeur is het een genoegen dit Liber Amicorum te openen met het danken van Leo voor de jarenlange bijdrage aan de wetenschap in het algemeen en het NIDI in het bijzonder. Leo heeft het NIDI geleid in woelige jaren. Dat het instituut thans als KNAW-instituut floreert in samenhang met de Rijksuniversiteit Groningen en het Universitair Medisch Centrum Groningen staat voor een belangrijk deel op jouw conto. Ik hoop dat je met genoegen de bijdragen in deze bundel leest en geniet van de positieve herinneringen die ze boven brengen.

1 Veertig jaar kruisende paden

Hugo Gordijn

In de tijd dat Hans Heida en ik het Primos Huishouden model ontwikkelden (1983-1985), vertoefde jij op het Planologisch Studiecentrum om aan je proefschrift te werken. Dat ging over een dynamisch huishoudenmodel voor de Amsterdamse regio. Wij konden weer van jouw kennis en inzicht profiteren. Zoals het inzicht dat de paradox van de OV-reiziger is: Hoe langer je op de bus wacht, hoe eerder hij komt! Geniale gedachte die je ook op je pensioen toe kan passen: Hoe langer je werkt, des te eerder komt je pensioendatum in zicht!

Na je promotie verdween je naar Californië en Louvain-la-Neuve. Maar weer bleek onze gemeenschappelijke interesse, want je ging in de verkeersmodellen bij Goudappel/Coffeng werken en Henk Goudappel was in 1975 mijn afstudeerhoogleraar.

Toen ik begin jaren negentig bij de RPD werkte kwam jij naar het NIDI. In die tijd gaf de Dienst een doelsubsidie aan het NIDI. Maar er was in die tijd geen bepaald doel. Toen bedachten we dat het NIDI maar de demografische toverdoos moest toepassen op de demografie van bedrijven. Dat werd met veel enthousiasme door jou opgepakt en samen schreven we een artikel in het roemruchte tijdschrift *Planning* over demografie van bedrijven. Ook kwam er een eerste versie van SIMFIRMS. In Groningen waren Piet Pellenbarg en Paul van Steen daar ook mee bezig en op de ERSA-conferentie van 1994 in Groningen werden diverse bijdragen op dit vlak geleverd. Daarna werd je professor in de Economische Demografie in datzelfde Groningen en in 2010 directeur van het NIDI. En voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Demografie, waar ik in de tijd van Jenny penningmeester was.

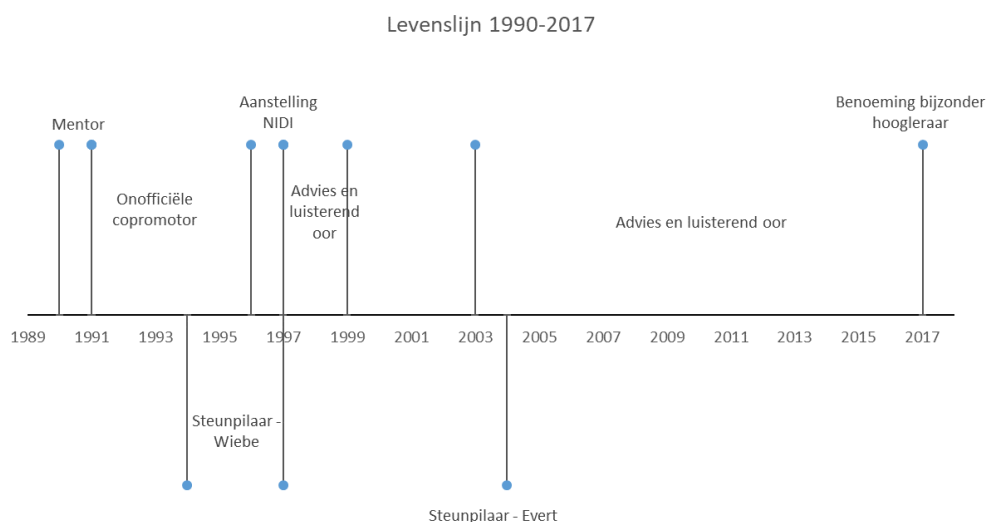
Ook in het 'gewone' leven hadden we dezelfde interesses zoals een huis in Frankrijk. Erna en ik hielpen je houthakken in Martailly-les-Brancion, waar je ons verraste met een heel mooi pianoconcert van een helaas te onbekende componist. En jij hielp in juli 2017 een handje bij de ombouw van het geitenhok tot fietspaleis in Lebiez. Samen met Veronique en Erna bezochten we de laatste rustplaats van onze vriendin Friedel Filius op natuurbegraafplaats Heidepol. De afgelopen veertig jaar hebben onze paden elkaar dus vaak gekruist en ik hoop dat dat zo zal blijven!

2 Onmisbaar lid van mijn sociaal konvooi

Tineke Fokkema

‘Onze’ Jenny de Jong Gierveld heeft altijd benadrukt het belang van het hebben van een sociaal konvooi, oftewel een netwerk van mensen die met je meevaren door het leven. Deze mensen zijn van onschatbare waarde voor iemands welzijn en ontwikkeling. Zo bieden zij praktische hulp, advies en emotionele steun in tijden van uitdagingen, veranderingen en verdriet. Ook bieden zij feedback en reflectie op situaties en problemen waarmee je in je leven te maken krijgt, wat kan bijdragen aan het verhelderen van gedachten, het verkennen van verschillende perspectieven en het nemen van weloverwogen beslissingen.

Zonder enige twijfel ben jij, Leo, een lid van mijn sociaal konvooi. Bewijs hiervoor is te zien in onderstaande figuur, mijn levenslijn met die periodes en momenten waarop jij een bepalende rol hebt gespeeld in mijn loopbaan (boven de lijn) en in mijn privéleven (onder de lijn).

Het begon allemaal op de Vrije Universiteit Amsterdam bij de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie (FEWEC). Toen ik daar economie studeerde, promoveerde jij bij Peter Nijkamp. Vanaf 1 januari 1988 was ik op en af student-assistent aan de FEWEC/Economisch en Sociaal Instituut (ESI). Blijkbaar was men tevreden over mij, want na mijn studie succesvol te hebben afgerond kwam ik op 1 september 1990 in dienst bij FEWEC/ESI als adjunct

onderzoeker. Ook toen waren er kennelijk soms meer handjes nodig om een onderzoeksrapport op tijd af te ronden, zo ook een rapport van jou en Jan Rouwendal over de fiscale maatregelen en de markt voor koopwoningen. Om eerlijk te zijn heb ik geen flauw idee wat ik voor dat rapport heb gedaan. Wel herinner ik mij de rust die je uitstraalde en de tijd die je nam voor mij om zaken toe te lichten en uitkomsten te bespreken. Alles wat je als 'groentje' van een ware mentor zou kunnen verlangen. Het is een lijvig rapport geworden dat net op tijd is ingediend, blijkens het volgende 'kladje' dat ik thuis vond.

Sineke,

de originele van 115 liggen op mijn hamer (te dik om onder de deur door te schuiven). Ik heb een extra copie gemaakt voor het geval dat . . . . .

Kopie van 6 heb ik geprint (vandaag-avond) en moet daar bij de laserprinter liggen op het secretariaat. De pagina nummering moet in orde zijn (hoop ik).

Verder moet je de figuren nog in plakken op pag. 86. Doe dat pas op het allerlaatst, als de goedkeuring van het CBS binnen is (gisteren is een pakkeetje van het CBS verzonden).

Beantwoorde: Kun je de concept brief voor VROM aan Peter ter correctie/aanvulling geven? Jody of Margaret moet dan de definitieve brief typen met Peter's handtekening.

Echtes!

Leo.

Op 1 augustus 1991 werd ik assistent in opleiding bij de FEWEC, jij was al iets eerder naar het NIDI vertrokken. Ons contact ging echter niet verloren. Integendeel, je was mijn steun- en toeverlaat in mijn promotietijd. Ik kon altijd

op je rekenen als ik mij geen raad wist welke analysemethode ik moest gebruiken en vele uren heb je mij geholpen met pad-analyse. Ook kon ik altijd bij je terecht voor het interpreteren van onverwachte uitkomsten. Ik weet nog goed dat ik slapeloze nachten had toen één van mijn hypothesen niet door de data werd ondersteund. Je stelde mij gerust dat het eigenlijk bijzonder uitzonderlijk was dat bijna alle hypothesen wél werden bevestigd. Ik geloofde je meteen, jij had immers veel meer ervaringen, en verliet het NIDI-pand fluitend en met een glimlach van oor tot oor. Je begeleiding en hulp hebben weliswaar geresulteerd in een mooi gezamenlijk artikel in *Environment and Planning* en twee Demos-artikeltjes, maar achteraf bezien had jij als copromotor aangewezen moeten worden; excuses hiervoor.

De laatste twee jaren van mijn promotieonderzoek en nog enige tijd daarna, was de donkerste periode in mijn leven: de ziekte van mijn broer, zijn overlijden en de verwerking ervan. Je troostende gebaren en luisterend oor hebben mij geholpen om door deze periode heen te komen. Ook je aanwezigheid op zijn begrafenis heeft mij diep geraakt. Verder ben ik je eeuwig dankbaar voor die ene rake opmerking (ja, ik weet het, onbewust), waardoor ik mij realiseerde dat soms ouders eenvoudigweg niet in staat zijn emotionele steun te bieden en ik stap voor stap weer de regie over mijn leven nam.

Daarna belandde ik in rustig vaarwater. Werken op het NIDI, vanaf 1 juni 1997, beviel mij goed. Niet zeker of jij een beslissende rol hebt gespeeld bij het verkrijgen van deze baan, maar van jou kreeg ik op de EUR het telefoontje dat er een plek vrij was gekomen. Ook was je aanwezig bij het kennismakingsgesprek met Nico van Nimwegen en Aat Liefbroer. Ik zie nog voor me hoe je mij aankeek met de vraag in je ogen “Ze is toch niet zwanger?” toen Aat vroeg of ik 4 of 5 dagen wilde gaan werken. Wij hebben nooit samengewerkt, maar je deur stond altijd open voor advies en het bieden van een luisterend oor.

Op 1 december 1999 vertrok jij naar de RUG en verloren wij elkaar uit het oog. Gelukkig kwam je al gauw weer terug. Je werd eerst aangesteld als afdelingshoofd (2003), later als directeur (2010). Op 16 juli 2004 kwam ik in een git-zwarte wolk terecht: het plotselinge overlijden van Evert van Imhoff. Ondanks je eigen verdriet, en dat van vele andere NIDI-anen, was je er voor mij: het advies om mijn rondreis in Marokko direct stop te zetten en niet weer een keer met een geheim rond te blijven lopen, contact opzoeken met de familie van Evert om mij in de gelegenheid te stellen afscheid van hem te nemen, en samen met mijn ouders mij opwachten in de aankomsthal van Schiphol.

Bij je aantreden als directeur hield je met elke medewerker een gesprek. Je vroeg mij wat ik van je nieuwe functie vond. Uiteraard was ik super blij voor je, maar gezien onze band hoopte ik wel dat ik het je niet kwalijk zou nemen mocht je een vervelend besluit over mij moeten nemen. Dat heeft gelukkig nooit plaats gevonden. Wel heb je als directeur andere zeer ingrijpende beslissingen moeten nemen en zware tijden gekend. Niettemin kon ik ook toen altijd bij je terecht voor raad en een luisterend oor. En hoewel mijn benoeming tot bijzonder hoogleraar lang heeft geduurd, voor mijn gevoel een eeuwigheid, heb je het toch voor elkaar gekregen om de decanen van de EUR en RUG en de KNAW op één lijn te krijgen.

Kijkend naar mijn levenslijn valt op dat alle hoogtepunten te maken hebben met mijn loopbaan, de dieptepunten met mijn privéleven. Al was ik iets eerder geboren, dan zou het heel goed mogelijk zijn geweest dat wij ook leuke privémomenten samen hadden beleefd. Ik denk bijvoorbeeld als puberfeesten in de jaarlijkse biertent in jouw geboorteplaats de Kwakel (slechts een paar kilometer van mijn geboorteplaats af) en keten in de fietsenstalling van het Alkwin College in Uithoorn, de school waar wij samen op hebben gezeten. Leo, je onvoorwaardelijke steun, advies en reflectie in al die jaren hebben echt een verschil gemaakt in mijn leven. Ik waardeer dit zeer en zal dat nimmer vergeten. Bedankt voor alles!

3 Verbonden levens

Pearl Dykstra

Onze professionele levens overlappen elkaar ruim 30 jaar. We leerden elkaar kennen in 1991 toen we beiden nieuw waren op het NIDI. Ergens was bedacht dat we geschikte wetenschappelijk secretarissen zouden zijn van het nieuwe opgerichte *Centre of Population Studies* (CEPOP): jij van de afdeling 'Noord' (de universiteiten van Groningen en Utrecht); ik van de afdeling 'Zuid' (de universiteiten van Rotterdam en Tilburg). Het NIDI participeerde in beide centra. Financiering was verkregen via een NWO-prioriteitsprogramma dat gericht was op de uitbouw en consolidatie van onderzoek naar bevolkingsvraagstukken. Onderling spraken we niet over CEPOP maar over 'zeepsop' vanwege een gebrek aan heldere kaders, afstemming, richting en coördinatie. We introduceerden kwaliteitstoetsen, tot grote tevredenheid van Paul Berendsen, senior beleidsmedewerker bij NWO die ons wegwijst maakte in de bureaucratie van de nationale onderzoek financier. Als spinnen in het web van bevolkingsstudies ontstond tussen ons een wederzijdse verbondenheid waarop we op latere momenten terug konden vallen.

Kernresultaten uit het prioriteitsprogramma zijn in 1999 onder onze redactie gepubliceerd in het boek *Population issues: An interdisciplinary focus*. Verschillende van de junior auteurs zijn later hoogleraar geworden: Aat Liefbroer, Claartje Mulder en Harry van Dalen. Het eerste hoofdstuk is nog zeer relevant. We hadden het over demografie als een *interdiscipline*, een veld van studie dat gebruik maakt van theoretische perspectieven uit cruciale sociaalwetenschappelijke disciplines en deze integreert. We bepleitten de noodzaak van een conceptueel kader dat rekening houdt met zowel het microniveau van gedrag als het macroniveau van institutionele en culturele invloeden op gedrag. We kwamen uit bij de levensloopbenadering, die van nature interdisciplinair is en demografische, psychologische, sociologische, antropologische en historische tradities samenbrengt. Het hoofdstuk bevat een uiteenzetting daarvan. Regelmatig heb ik van nationale en internationale collega's complimenten gekregen voor dat hoofdstuk vanwege het in hun ogen duidelijke, bruikbare en inzichtelijke overzicht van de levensloopbenadering. Bij nader inzien hadden we een andere titel moeten gebruiken dan het weinig informatieve *Introduction*. Paul Schnabel volgend, die als directeur van het SCP weigerde om stukken te publiceren met inhoudsloze koppen als 'inleiding' en 'conclusie', was het beter geweest als we een betekenisvolle kop hadden verzonnen.

Op een gegeven moment werden we kamergenoten. We bespraken de situatie in de wereld (vooral: Oost-Europa) en de kansen die zich binnen de wetenschap voordeden. We gaven elkaar loopbaanadvies. Ik observeerde de constructieve manier waarop je collega's die het moeilijk hadden hielp om projecten toch af te maken. Je vertrok in 1999 bij het NIDI omdat je hoogleraar werd in Groningen. We troffen elkaar nog regelmatig omdat we in dezelfde omgeving woonden. Muziek, bij jou thuis of bij concerten, was een verbindende factor. Ik bewaar bijzondere herinneringen aan een concert van jouw koor Primavera in Klooster Alverna—ooit een actieve gemeenschap van Franciscanessen, tegenwoordig een rustoord voor oudere nonnen. De kok van het klooster zong ook in Primavera. Ik genoot van de mogelijkheid om een kijkje te nemen in het complex en was zeer onder de indruk van de geavanceerde faciliteiten voor minder mobiele. En uiteraard gaven jullie een prachtig concert. Naast muziek, vormden culinaire geneugten een verbindende factor.

In 2010 kwam je terug bij het NIDI, als directeur. Inmiddels was ik vertrokken naar de Erasmus Universiteit. We kwamen elkaar weer in de trein tegen. We wisselden de nodige roddels uit. Maar je vertelde ook over hartklachten, een nieuwe basis voor verbondenheid. Mijn partner heeft immers een geschiedenis van ziekenhuisopnames en operaties vanwege hartproblemen. Het NIDI raakte in 2013 in de problemen doordat het kabinet de basisfinanciering schrapte. Samen met anderen werkten we aan een oplossing. Binnen het KNAW-bestuur (waarvan ik toen lid was) weerlegde ik de visie van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dat het NIDI geen noodzakelijke functie had binnen het wetenschapsbestel. Ook bracht ik naar voren dat het instituut bij uitstek voldeed aan de criteria die de KNAW wenste voor haar instituten: internationaal toonaangevend, hoge mate van competitieve financiering, veel promovendi en postdocs. Jij zocht samenwerking met de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Uiteindelijk is er onder jouw leiding een reorganisatie bij het NIDI doorgevoerd. Daarnaast is er een samenwerkingsovereenkomst gesloten tussen het NIDI, de KNAW en de RUG, waardoor het NIDI zijn onderzoek op hetzelfde niveau kon voortzetten. Het instituut kon toch blijven bestaan!

De laatste jaren kwamen we elkaar in het kader van de *European Population Conferences* gelukkig nog regelmatig tegen. Hopelijk blijft dat zo. En mocht je huisconcerten geven, ik kom graag naar je pianospel.

4 A poem for Leo

C. Katharina Spieß

When Hanna asked me to write something personal for Leos 'Good-Bye-Book', I immediately thought of one particular story which is very much related to Leo, and which was and still is very important for me as a researcher, now being a senior researcher myself. It is a story about fairness, respect for young researchers, and the support of young scholars. Since I did not want to write this story trivially, I thought of a special way to present it. I ended up using AI. I asked ChatGPT to perform the following:

"Write a poem about Leo van Wissen, who is a great Dutch demographer. Leo hosted me in 1993 at NIDI when I conducted my first research stay at a research institute abroad. I just finished my master's thesis a few days before arriving at NIDI. Together with Evert van Imhoff, we worked on an EU-project on regional population projections. Both were very kind and made me the third author of a book that was published based on this project. At this time, I appreciated this a lot, but now, 31 years after being in academia myself for much longer, I really learned that this was a rare event, and I do appreciate it even more. This early experience guided my cooperation with the younger scholars. Now, 31 years after this first experience with Leo, I went back to NIDI. I had a wonderful dinner with Leo and Hanna van Solinge. When I was at NIDI, we were roommates the best ones I could have. I came as a freshly baked young researcher, 31 years ago, and I could never think of coming back after such a long time as an ambassador of German population research. It really must have been three very special months once back at the end of 1993!"

The result I got was very nice. I polished it a bit and here it is:

A special poem for Leo van Wissen or a poem on fairness, respect and support in science

In '93, a journey embarked,
To NIDI's halls, where knowledge sparked.
Leo van Wissen, a Dutch sage,
A demographer's story on history's page.

Fresh from thesis, a master's gleam,
Into foreign lands, a scholar's dream.
Leo's embrace, a welcoming shore,

Guiding my steps, forevermore.
Evert van Imhoff, in tandem stride,
A project for the EU, where dreams reside.
Regional projections, a shared quest,
In the realm of numbers, I was blessed.

Kindness flowed, a gentle stream,
In Leo's world, a supportive dream.
Third author, a generous hand,
In the book of knowledge, my place was planned.

Years rolled on, academia's embrace,
Guiding scholars with heartfelt grace.
The rare event, now clearer in sight,
A beacon for others, in knowledge's light.

Thirty-one years, an academic dance,
In wisdom's realm, a profound trance.
Returning to NIDI's halls,
Where memory echoes through its walls.

Dinner shared, with laughter and glee,
With Leo and Hanna, as it used to be.
Roommates of mine, in research's maze,
A bond enduring, through time's gaze.

From freshly baked to ambassador's role,
German population research, a cherished goal.
Three special months, etched in time,
A journey of learning, in life's paradigm.

Thank you, Leo, for your guidance. I hope that the sequence of our personal exchanges will not continue, with a pause of 30 years.

5 Wat gedachten over Leo

Aat Liefbroer

Het komt wel eens voor dat iemand vriendelijk informeert waar ik werk. Als ik dan zeg dat ik bij het NIDI werk, kijken mensen mij wezenloos aan. NIDI, wat is dat? Dan vertel ik dat NIDI staat voor het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut. Nou, dat helpt meestal weinig. Demografie, wat is dat? Tsja, hoe moet ik dat in hemelsnaam uitleggen? Ik kan geduldig allerlei onderwerpen benoemen, het over methoden hebben, toepassingen de revue laten passeren, maar misschien is het wel makkelijker om een persoon te beschrijven. Demografie is wat deze persoon doet. Als je dan naar zo'n persoon zoekt, ja, dan ben jij, Leo, het perfecte voorbeeld van de 'echte' demograaf.

Ten eerste heb jij je in de loop van je carrière met alle mogelijke thema's van de demografie beziggehouden. Je hebt geschreven over sterfte en veroudering, maar ook over migratie en over vruchtbaarheid. Kortom, alle velden waar de demografie zich mee bezig houdt, daar heb jij je sporen verdient. Je hebt zelfs een heel nieuw veld 'geijkt': de demografie van bedrijven. Ook bedrijven worden geboren, migreren en sterven, en dus kan je de gereedschapskist en de concepten waar de demograaf over beschikt ook op bedrijven toepassen. De laatste jaren heeft jouw interesse globale proporties aangenomen, en kijk jij vooral naar bevolkingsontwikkeling op het niveau van werelddelen en de wereld als geheel. Kortom, een echte omnivoor.

Ten tweede combineer je een gedegen methodologische kennis (waarover zo nog meer) met aandacht voor theorie. In je publicaties zie je dat terug. Naast artikelen waarin supergecompliceerde modellen worden ontwikkeld of toegepast, ook publicaties waarin theorieën centraal staan. Jij overbrugt moeiteloos de vaak diepe kloof tussen analytische en sociale demografie. Het levensloop-perspectief is een handelsmerk van het NIDI geworden, en dat is mede aan jou te danken. Eerst als redacteur van een belangwekkende bundel over dat thema binnen het NWO CEPOP programma in de 2^e helft van de jaren negentig (ja, de tijd vliegt....), later als directeur die de levensloop centraal zette in ons onderzoeksprogramma.

Ten derde beheers jij alle technieken die verborgen liggen in de demografische gereedschapskist. Dat weten studenten die van jou de fijne kneepjes over overlevingstafels en prognosetechnieken bijgebracht kregen. Dat laat ook jouw

eigen werk zien. Maar, zeker op het terrein van de micro-simulatie en prognostiek heb jij ook eigen bijdragen geleverd aan het verder ontwikkelen van die gereedschapskist. En pas jij die kennis toe op een veelheid van onderwerpen. Als ik het bovenstaande lijstje langloop, schrik ik ook wel een beetje. Als je al die dingen doet, dan moet je toch wel een enorme nerd zijn..... Maar jij, Leo, laat zien dat dat helemaal niet hoeft. Aimabel, relaxed, met een enorm geduld, maar ook met een scherp oog waar het heen moet gaan, en met het vermogen om dingen voor elkaar te krijgen. Zo heb ik je leren kennen tijdens al die jaren op het NIDI. Eerst in het MT, later als directeur. Over jouw rol bij de redding van het instituut is al voldoende gezegd, maar ik wil nog wel even memoreren dat jij de durf had om een pijnlijke, maar noodzakelijke reorganisatie door te voeren die cruciaal is gebleken voor het feit dat we nu zo floreren. Dat was niet makkelijk, maar je deed het wel. Kortom, je bent een kanjer op menig gebied. Het ga je, ook in de toekomst, goed!

6 Vooruit met de ICT, crescendo

Jeroen Berkien

Toen Leo begin jaren negentig bij het NIDI startte maakte ik daar zelf daar net de overstap van (jonge) wetenschapper bij het NIDI naar ICT-er. Mijn geschiedenis met Leo is een lange geweest, maar dus niet als wetenschapper. Leo bleek behalve een begaafd wetenschapper ook zeker niet onbekend met ICT te zijn en liet dus ook in die discipline van zich horen.

Allereerst in zijn begintijd bij het NIDI, vooral als lid van de automatiseringscommissie. ICT stond toen nog in de kinderschoenen: het gebruik van email, internet, pc's, bepaalde computerprogramma's e.d. lijkt nu evident. Toen was dat echter geen uitgemaakte zaak. Welke kant zal het opgaan? Gaan we, vaak grote, bedragen besteden aan iets waarvan toekomst en nut nog ongewis zijn? Geld dat ook 'gewoon' aan onderzoek besteed kon worden? Mede door de bijdragen van Leo heeft het NIDI in die begintijd van sterk groeiend gebruik van ICT binnen het onderzoek de juiste afwegingen kunnen maken bij het introduceren van nieuwe faciliteiten. We slaagden erin tijdig en verantwoord mee te gaan in nieuwe ontwikkelingen. Ook vraagstukken betreffende beveiliging, nu zeker van cruciaal belang, werden ook door hem al in een vroeg stadium aangestipt. Later, als directeur van het NIDI wist hij, wat meer vanuit de achtergrond, wederom richting te geven aan de wijze waarop ICT bij het NIDI ingezet werd. Leo had het analytisch vermogen om de steeds lastigere ICT-vraagstukken tot beter behapbare brokken te reduceren. Zeker voor mij, als 'de ICT-er' die dat aan moest pakken, was dat uiteraard erg prettig.

Door al die jaren heen werd me steeds duidelijker dat Leo ook in een andere discipline zeer bekwaam was. Herinneringen aan zijn pianospel bij verschillende feestelijke activiteiten zullen me bijblijven. Bijzonder was zeker ook zijn uitstapje naar het orgel bij een bijeenkomst in een Haagse kerk. Bij het NIDI stond er uiteraard ook gewoon een piano in de vergaderzaal. Zo nu en dan werden de stafleden op de begane grond na de lunch getrakteerd op een alleen in die vergaderzaal achtergebleven pianospelende Leo. Crescendo's tot ff waren geen uitzondering. Telefoonverkeer was dan even niet mogelijk in de kamers ernaast, maar de servers die op luttele afstand aan de andere kant van de muur stonden bleven gelukkig gewoon in de lucht!

Na mijn eigen pensionering ben ik zelf weer voorzichtige schreden op het muzikale pad gaan zetten. Verstoken van enig muzikaal talent, maar aangestoken door Leo's enthousiasme over piano spelen tijdens de korte gesprekjes die ik hierover met hem had, beroer ik inmiddels met veel plezier de pianotoetsen. Ik schat zo in dat Leo na zijn pensionering niet eens zo zeer nieuwe wegen inslaat maar zeker ook een impuls zal geven aan zijn muzikale carrière. Zijn afscheidsrede en pensionering betekenen in zijn geval dus vast nog geen opmaat tot een slotakkoord!

7 Piano en wijnkelder als constanten

Liesbeth Heering

Beste Leo,

Wij kennen elkaar van de 20 jaar die ik op het NIDI werkte. Die periode begon in 1994. We hadden vooral vriendschappelijk contact, maar werkten ook een aantal keren samen aan een onderzoek. Ik zong daarnaast graag mee in het kerstkoor van het NIDI, zeker als het onder de bezielende leiding stond van jou, Leo, van achter de piano. We zochten elkaar ook een enkele keer thuis op en Vincent en ik hebben je tweede huisje in Bourgondië bewonderd. Je had zomaar architect kunnen zijn want hemeltje lief wat heb je ook ingewikkelde dingen in dat huis moeten doen. Een ontwerp maken en een daarbij horend model uitrekenen voor een nieuwe of te vervangen verdieping, bijvoorbeeld. En natuurlijk kwam ook daar een piano te staan en was er een wijnkelder. Piano en wijnkelder zijn wel constanten in jouw leven.

Ik ga even terug naar ons eerste gezamenlijke onderzoek. Ik mocht dat presenteren in Sussex op een congres in 2006 of daaromtrent. Het ging om een landenvergelijkende studie over de manier waarop teruggekeerde migranten hun werkende leven na terugkomst vormgaven en of het starten van een eigen bedrijf belangrijk veel vaker voorkwam in deze groep dan in nooit geëmigreerden met vergelijkbare andere kenmerken zoals leeftijd en opleidingsniveau. Met een multinomiale logistisch regressiemodel toetsten we of het gedrag van de twee groepen significant verschilde, ja natuurlijk. Onder de toehoorders was ook een echte data- en vooral model-angstige antropoloog die aan het einde van het verhaal naar me toekwam en zei dat dit eerste keer was dat hij een kwantitatief onderzoek met een model met zo'n griezelige naam begreep. Misschien nog wel het mooiste resultaat van ons gezamenlijke werk.

Leo, ik wens je heel veel geluk in deze nieuwe levensfase met veel muziek, reizen, wandeltochten, nieuwe hobby's en tijd voor gezelligheid.

8 Modellen, scenario's en prognoses

Joop de Beer

“Wij konden het altijd goed vinden met elkaar.” Dat schreef je in het liber amicorum dat ik bij mijn pensionering in 2021 kreeg. Inderdaad, dat kan ik volmondig beamen. Dat was al zo voordat jij directeur van het NIDI was en voordat ik bij het NIDI werkte. Toen ik nog bij het CBS werkte en jij onderzoeker was bij het NIDI, kwamen we elkaar geregeld tegen. In die tijd was de verhouding tussen het NIDI en het CBS soms wat gespannen, maar wij hebben toen heel prettig samengewerkt. Dat heeft o.a. geresulteerd in het boek “Europe: One Continent, Different Worlds” over demografische scenario's voor Europa dat we samen hebben geredigeerd, ter gelegenheid van de EPC die in 1999 in Den Haag werd gehouden.

“We hebben vergelijkbare onderzoeksinteresses.” Ook dat schreef je in het liber amicorum bij mijn pensioen. En ook dat kan ik alleen maar beamen. Beiden hebben we grote belangstelling voor demografische prognoses en modellen. Stiekem beschouwen we dat toch wel als de core business van demografie. Ook zijn we beiden geïnteresseerd in de relatie tussen economie en demografie. Jouw focus lag daarbij op de economie van bedrijven. Het was dan ook niet meer dan logisch dat jij bij de RUG de leerstoel Economische Demografie ging bekleden. Toen ik in 2004 bij het NIDI ging werken, was je dan ook inmiddels bij het NIDI vertrokken, maar in 2010 kwam je terug als directeur. Sindsdien hebben we intensief samengewerkt, onder meer aan de begeleiding van PhD's.

Jouw eerste periode als directeur was een veelbewogen periode met eerst een reorganisatie en kort daarna een bezuiniging waardoor het voortbestaan van het NIDI ineens onzeker werd. Dat is gelukkig allemaal goed gekomen, al moest jij daarvoor wel een prijs betalen. Ondanks je drukke agenda als directeur lukte het geregeld om te sparren over onderzoeksvragen die ons beiden interesseerden. Dat vond ik altijd erg inspirerend. Bij mijn laatste grote project, de Verkenning Bevolking 2050, heb ik veel steun van je gehad toen de samenwerking met de planbureaus niet vlot verliep.

Ook buiten het werk hebben we een aantal zelfde interesses, zoals wandelen, eten in goede restaurants, bezoeken van musea en theaters. Een groot verschil is er wel wat muziek betreft: Leo is een uitnemende pianist terwijl mijn belangstelling voor muziek zich beperkt tot luisteren.

“Ik zal je missen”. Met deze woorden eindigde je jouw bijdrage ter gelegenheid van mijn pensioen. Ook dat kan ik herhalen. Maar gelukkig zijn er ook als pensionado nog genoeg gelegenheden om elkaar te ontmoeten.

9 BINGO

Kène Henkens

Ik weet niet meer precies wanneer wij elkaar precies ontmoetten. Waarschijnlijk in het MT waarin ik als ‘jonge’ socioloog jou leerde kennen als een man van cijfers en prognoses. Een achtergrond in transportwetenschappen en KNAW-fellow bracht je naar het NIDI om het modellenonderzoek een impuls te geven. In onze hele loopbaan hebben we slechts één gezamenlijke publicatie geschreven in 2004. Een publicatie getiteld “Vergrijzing als uitdaging: kansen en bedreigingen van een vergrijzende Europese bevolking”. Geschreven samen met collega Evert van Imhoff voor de Stichting Maatschappij en Onderneming. Je zou denken dat een enkele publicatie geen teken is van innige samenwerking. Niets is minder waar. We hebben lang en veel samengewerkt in het management van het NIDI en ik denk dat wij veel aan elkaar hadden op kritieke momenten van de instituutlevensloop. Het eerste moment was het moment dat onze directe collega Evert van Imhoff ons ontviel in 2004. De schok, het contact met de familie. Jij speelde piano en ik sprak op de uitvaart. Daar werd denk ik de basis gelegd voor ons contact in de jaren erna, waarvan jij lang als directeur en ik als MT-er. In die rol werden we ruim tien jaar geleden plotseling geconfronteerd met de overlevingsstrijd van het NIDI, na de bezuinigingsaankondiging van het ministerie van OCW. In mijn mailbox vond ik een bericht van jou met als onderwerp BINGO, waarin we werden uitgenodigd om in de Tweede Kamer te komen praten met Anne-Wil Lucas, Tweede Kamerlid van de VVD, en de heer Mohandis, lid van de PvdA-fractie. We hebben er blaren op onze tong gepraat om de casus van het NIDI te bepleiten. Ik herinner me dat we daarna op het terras op het Plein zaten en dachten, deze slag was de onze. Maar al spoedig werd duidelijk dat aan een eenmaal geschreven ministersbrief aan de Tweede Kamer niks valt te veranderen. Dus ondanks onze mooie woorden werd de bezuiniging gewoon doorgevoerd. Dankzij jouw goede contacten in Groningen en de KNAW, die langzamerhand doorkreeg dat met het NIDI niet te sollen viel, gloorde in de zomer langzaam licht aan het einde van een donkere tunnel. Het NIDI had staan trillen op haar grondvesten maar kwam sterker dan ooit uit de strijd. Jouw vaste hand en vermogen de rust te bewaren legde de basis voor het NIDI nieuwe stijl, waarop ook thans nog wordt voortgebouwd. Ik kijk met veel genoeg terug op onze samenwerking en denk dat we elkaar in de NIDI omgeving van de toekomst nog veelvuldig zullen ontmoeten.

10 Leo en de zeven rollen

Claartje Mulder

Er zijn van die collega's van wie je je met geen mogelijkheid kunt herinneren waar, in welke context en wanneer je ze hebt leren kennen. Ze waren er voor je gevoel gewoon altijd. Zo'n collega is Leo van Wissen voor mij. Mijn vermoeden is dat ik hem leerde kennen toen hij aan de VU werkte bij ruimtelijke economie, toen ik met mijn promotieonderzoek bezig was, maar het kan ook zijn dat ik dat heb verzonnen. In elk geval is mijn geschiedenis met Leo lang. Lang genoeg om hem op allerlei verschillende manieren te leren kennen. Ik heb maar liefst zeven rollen van Leo in mijn leven kunnen identificeren: die van voorganger, samenwerkingspartner, maatje voor uitstapjes, redder in nood, muziekmaatje, raadgever annex klankbord, en 'de partner van'.

Leo was min of meer mijn voorganger aan de Rijksuniversiteit Groningen nadat hij directeur was geworden van het NIDI. Min, want hij bleef verbonden aan de RUG, voor een dag in de week. Meer, want voor de andere vier dagen ging ik de functie vervullen die hij voor viervijfde achterliet om naar het NIDI te gaan. Voorganger Leo navolgen deed ik meteen letterlijk toen ik in Groningen begon, want ik moest bij mijn aantreden vrijwel direct het vak Demographic Survey Analysis gaan geven (zoals het toen nog heette, sindsdien is het twee keer van naam veranderd). Daarbij maakte ik dankbaar gebruik van Leo's PowerPoint-presentaties. Ook al heb ik die presentaties steeds verder aangepast naar mijn eigen smaak, nog jarenlang had ik er dia's tussen zitten die Leo had gemaakt, met grappige animaties van buitelandse verschijnende wolkjes met tekst. En had ik op de openingsdia staan 'Thanks to Leo van Wissen'. Pas nadat Roberta Rutigliano het vak op haar beurt had overgenomen en er in de practica niet meer met SPSS maar met Stata werd gewerkt is die dia verdwenen. We hebben de rollen trouwens ook wel eens omgedraaid: Leo was mijn opvolger als voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Demografie.

Een nog groter genoegen dan Leo opvolgen was met hem samenwerken. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij promovendibegleiding. We begeleidden samen Acul Wajdi (met Toening Adioetomo), Anu Kou (met Ajay Bailey) en Hans Elshof (met Tialda Haartsen). Ik heb Leo regelmatig ingeschakeld als tweede beoordelaar van masterscripties. Hij kwam dan altijd met een nuttige frisse blik op de scriptie, waarna we in grote harmonie een gezamenlijk eindcijfer vaststelden. Ook werken we samen in de Scientific Board van de EDSD.

Die samenwerking is erg prettig, maar eerlijk gezegd nóg weer leuker zijn de uitstapjes die we samen wel eens maken als we op een EDSD-locatie zijn. Zo hebben we een keer urenlang door Kopenhagen geslenterd, er een fraai opgemaakte Deense lunch genoten en daar ook samen een concert bezocht. Ook in Parijs hebben we samen rondgelopen, in Montmartre, waar we de wandeling onderbraken voor een glas in een erg Parijs café (of was het een kop thee? Of Leo een glas en ik een kop thee?).

We zien elkaar natuurlijk ook op congressen en kleinere wetenschappelijke bijeenkomsten. Op reis naar één daarvan, in Leeds, heeft Leo me gered. We zaten naast elkaar in het vliegtuig. Er was turbulentie, en ik voelde misselijkheid opkomen. Ik heb afleiding nodig, dacht ik. Ik kon met moeite uitbrengen: “Leo, ik voel me niet zo goed, kun je alsjeblieft tegen me aanpraten? Ik zeg niets terug”. Dat deed hij, en ik doorstond de vlucht zonder incidenten.

Het was ook tijdens een congres dat ik een indrukwekkend staaltje meemaakte van Leo's muzikaliteit. Tijdens een pauze nam Leo plaats achter een piano die daar in een grote open ruimte stond en gaf een virtuoos stuk van Katsjatoerian ten beste, uit het hoofd. De monden van het congrespubliek vielen open. Wij hebben ook wel eens samengespeeld. We studeerden een sonatine van Yardanyi in, voor fluit en piano. We zouden die uitvoeren tijdens de International Conference on Population Geographies in Groningen. Maar helaas was precies toen de crisis waarbij het NIDI in gevaar was door een plotselinge intrekking van de subsidie, en was Leo elders nodig. Toen hebben we het stuk later maar uitgevoerd in kleine kring, bij een bijeenkomst van het Population Research Centre (PRC) bij mij thuis. Dat was niet de enige gelegenheid waarbij Leo op mijn piano heeft gespeeld. Hij heeft ook wel eens bij mij thuis piano gestudeerd. Ik herinner me een keer tijdens corona, toen er al wel wat fysiek kon maar we ook nog als afdeling online bij elkaar kwamen. Leo wilde een optreden voorbereiden. Hij heeft toen Beethoven zitten spelen op mijn piano, terwijl de onlineverbinding met het PRC-team open bleef staan zodat wie dat wilde kon meegenieten. Ook zijn we samen wel eens naar concerten geweest, niet alleen in Kopenhagen maar ook gewoon in de Oosterpoort. We woonden een Schubert-pianorecital bij van een beroemde pianist... alleen weet ik tot mijn schande niet meer welke. Ik heb de neiging Maurizio Pollini te zeggen, maar dat is maar wat ik er nu van maak.

Leo is voor mij een wijze raadgever en klankbord. Vele malen heb ik met hem gespard over kwesties waar ik als hoofd van het PRC tegenaan liep. Op kantoor, of bij een etentje in Groningen. Altijd kwam ik gesterkt bij dat soort gesprekken vandaan.

De meest verrassende rol die Leo sinds een tijdje speelt is die van de partner van Veronique. Veronique ken ik al sinds 1989, toen wij de PostDoctorale Opleiding Demografie volgden. Leo vertelde me dat hij een nieuwe partner had. En een zin of wat later: “Je kent haar. Het is Veronique”. Niet zo heel veel later kocht hij samen met Veronique het prachtige huis in Utrecht waar ze nu wonen. Waar de vleugel van Leo natuurlijk prominent in de kamer staat. En onlangs was hij de trotse ‘partner van’ bij Veronique’s oratie.

Als ik al die rollen in één zinsnede moet samenvatten, is het die van dierbare bevriende collega. Van wie ik blij ben dat ik hem ken en die ik nog lang hoop te kennen.

Leo, het ga je goed!

11 Van econoom naar demograaf en weer terug

Harry van Dalen

Het schrijven van een bijdrage aan een afscheidsbundel maakt een mens niet alleen melancholisch – wanneer zag ik iemand voor het eerst, wat dacht ik toen en wat denk ik nu?, maar maakt je ook bewust hoe het leven van toevalligheden aan elkaar hangt. Laat ik maar met mijn eigen casuïstiek beginnen. De eerste keer dat ik Leo zag was in 1987 bij een dubbelpromotie. Ik wist niet dat die bestonden, maar het kon en in de promotiefabriek van Leo's promotor - Peter Nijkamp – is veel mogelijk. Ik was er, sorry Leo, naar toe gegaan omdat de directeur van het Tinbergen Instituut – Annemarie Rima – samen met Leo een proefschrift op de Erasmus Universiteit verdedigde. En zoals het een jonge promovendus betaamt ging ik er heen voor de directeur en de borrel na afloop. Het ging over verhuisbewegingen van huishoudens in Amsterdam, maar helaas veel is mij niet bijgebleven behalve dan dat het een lange zit was.

Het toeval wilde echter dat vele jaren later ik Leo weer ontmoette als nieuwbakken gepromoveerde econoom. Ik werd door het NIDI uitgenodigd om te praten over een project over demografie en economie. Het project werd door Leo geleid en betrof de demografie van bedrijven. Mijn voorbereiding voor het gesprek zal wel minimaal geweest zijn of het onderwerp werd geheimgehouden want in mijn herinnering was ik teleurgesteld toen ik bij een sollicitatiecommissie aan tafel schoof. Ik was graag bij het NIDI aan de slag gegaan en vermoedde dat het iets op het terrein van sociale zekerheid of de arbeidsmarkt zou zijn. Maar nee, het ging om demografie van bedrijven en ik kon me daar helemaal niets bij voorstellen. Ging dat om mensen die zich dood werken op de werkvloer, of ging het om het krijgen van een relatie tussen werknemers van hetzelfde bedrijf, of het nut van een kerstborrel of uitje als matchmaker? Niets van dit sappige alles. Het was alleen maar de bedoeling om de analogie van de demografische analyse van geboorte, sterfte en migratie toe te passen op bedrijven als ultieme eenheid van analyse. Ik kon me daar toen als econoom helemaal niets bij voorstellen en heb ondanks de verlokking van het NIDI toch maar vriendelijk bedankt om in dienst te komen.

Terugkijken op zo'n besluit en die bijeenkomst is wellicht zinloos, maar ik vind het toch interessant om twee redenen. Allereerst, om dit werk bij het NIDI te kunnen doen moet je toch eerst een integratieproces doorgaan. Als 'migrant' of nieuwkomer sprak ik niet de taal van het NIDI en die van de demografie. Het leek me berensaai en ik zat nog met mijn hoofd in de economische modellen, die – zo verwaand was ik wel – veel interessanter waren. Daarnaast kwam ik uit de

cultuur van de Erasmus Universiteit waar economie heilig was en prikkelende inzichten uit de economie werden toegepast door onderzoekers langs een primitieve productiemeeplat te leggen. De cultuur van het NIDI was anders en vreemd voor mij, maar ook aantrekkelijk en zoals ik later zou merken verslavend. Op het eerste Europese demografencongres in 1987 kwam ik bijvoorbeeld allemaal NIDI-mensen tegen, en die waren stuk voor stuk aardig.

Ten tweede, omdat je niet overziet als jonge onderzoeker hoe interessant een onderwerp kan zijn. Nu zou ik er wel raad mee weten, hoewel ik ook wel besef dat bedrijfsdemografie, ondanks het uitvoerige zendingswerk van Leo, niet snel tot de kern van de demografie doordringt. Het onderwerp intrigeert, is relevant en boeit. Maar de eerlijkheid gebied om te zeggen dat ik met dit onderwerp hoogstwaarschijnlijk als 'vrije middenvelder' al snel over het veld zal gaan zwerven, en om het 'juicy' te houden zal ik toch mijn eigen invalshoek kiezen in het besef (of is het inzicht) dat demografie niet zonder spanning kan. Demografie komt pas tot leven als het gemengd wordt met de nodige sociale interactie.

En dat brengt mij bij het derde moment in mijn carrière waarop ik Leo echt leerde kennen en waarden. Dat was tijdens de bijna noodlottige opheffing van het NIDI. Leo was in zijn carrière van econoom naar demograaf getransformeerd, maar nu moest hij weer aan de bak als econoom. Het NIDI was net in de afronding van een reorganisatie en daar kwam als een donderslag bij heldere hemel een besluit van het ministerie van OCW om met één streep een instituut van haar begroting te halen, te weten het NIDI. We konden het niet voorstellen. Dit vergde een uiterste inspanning om alle middelen uit de kast te halen om het NIDI overeind te houden. Lobbyen werd het nieuwe credo waarbij het hoofd koel gehouden moest worden en hier ontdekte ik dat Leo deze eigenschap in bovengemiddelde mate bezit. Er is niet veel, vermoed ik, waar Leo van onder de indruk raakt en dat was juist wat het NIDI nodig had. Heel het NIDI, alle sociale netwerken werden ingezet en aangestuurd om dit unieke instituut te behouden en in het begin had ik twijfels of wij – ondanks alle sympathiebetuigingen – het vege lijf zouden kunnen behouden. Maar Leo moet hebben gedacht aan de woorden van Barry Stevens in de soundmixshow: 'Doorgaan, vooral doorgaan'. And the rest is history. Het NIDI staat inmiddels in het brandpunt van de belangstelling en is een bron van wetenschappelijke vernieuwing, maar het kalm leiding geven van Leo aan een collectief dat op het randje van omvallen staat en weer terug brengen naar een nieuw evenwicht is een essentieel onderdeel geweest van dit succes.

12 Woordzoeker

Fanny Janssen

R	G	R	O	N	I	N	G	E	N	H	G	N	I	K	I	H
N	E	U	Q	I	N	O	R	E	V	C	W	A	N	K	E	M
L	V	H	I	C	C	O	L	L	E	A	G	U	E	E	P	E
O	V	D	P	L	G	N	I	T	R	O	P	P	U	S	O	N
A	I	C	O	A	U	T	H	O	R	R	Q	F	S	S	R	T
N	P	R	C	S	R	N	P	T	W	P	U	W	L	I	U	O
C	R	A	H	S	S	G	R	H	I	P	A	S	I	R	E	R
I	E	E	O	I	P	N	O	C	N	A	N	E	C	O	N	E
M	H	T	S	C	R	I	J	E	E	L	T	C	O	T	O	U
O	P	H	P	A	O	L	E	R	G	A	I	O	R	C	I	G
N	A	S	I	L	F	L	C	T	E	N	T	N	I	E	T	A
O	R	I	T	M	E	E	T	U	E	O	A	O	C	R	A	H
R	G	L	A	U	S	D	I	O	D	I	T	M	E	I	L	E
T	O	G	B	S	S	O	O	N	S	G	I	I	U	D	U	H
S	M	N	L	I	O	M	N	A	D	E	V	C	N	H	P	T
A	E	E	E	C	R	O	S	I	V	R	E	P	U	S	O	C
G	D	H	C	A	O	R	P	P	A	L	A	I	T	A	P	S

Olossing

CLASSICAL MUSIC
COAUTHOR
COLLEAGUE
COSUPERVISOR
DEMOGRAPHER
DIRECTOR
ECONOMIC
EDSD
ENGLISH TEA
FSS
GASTRONOMIC
GRONINGEN
HIKING
HOSPITABLE
HUMAN GEOGRAPHER
KNAW
LICORICE
MENTOR
MODELLING
NIDI
NVD
PIANO
POPULATION EUROPE
PRC
PROFESSOR
PROJECTIONS
QUANTITATIVE
REGIONAL APPROACH
SPATIAL APPROACH
SUPPORTING
THE HAGUE
UTRECHT
VERONIQUE

13 Denkend aan Leo

Karen Haandrikman

Denkend aan Leo
zie ik een vriendelijk gezicht
in de genadeloze wereld
van de wetenschap;
publish or perish,
onderzoeksgeld zoeken,
lesgeven, bestuursfuncties,
media, leiderschap.
in de stress van het promotieonderzoek was er
altijd die rust,
en met zakdoekjes en adviezen als “kijk eens
rustig uit het raam” zijn er
heel wat brandjes gesust.
met kennis en humor over
Tobler, interactiemodellen,
the IIA property, ruimtelijke autocorrelatie en wat al niet meer;
Leo, dankjewel voor al je hulp, advies, het delen van je kennis,
en je rust, en een heel fijn pensioen, dat gun ik je zeer!

Vrij naar “Herinnering aan Holland”, Henri Marsman, 1936.

14 Black Swan

Billie de Haas

This is a tale about a black swan, whose existence did not just spark much pleasance. But who also single-handedly saved the future of the Population Research Centre just with its mere presence;

It was once upon a time, the white swans did their usual swan thing, you know, swimming and eating to prevent overpopulation of tadpoles in spring;

And as the swans enjoyed themselves, paddling in the lake, One day a black swan *Poppered* up, migrating his business, looking for a more demographic take;

The economic geographical perspective may have had his charm, But the black swan projected that moving to a population perspective may not harm;

The white swans welcomed the black swan with open wings, They were curious to see what an economic perspective to demography brings;

They immediately liked this swan with his wizard Excel skills, his joy for quantitative research; and soon they agreed, That even though he was black, he wasn't such a different breed;

Though, one must not be mistaken about the particular type of species this black swan is, And particular he definitely is, I will now narrate some specifics that are hard to miss;

First of all, the black swan is not a fan of qualitative research, it's just not his cup of tea, After many debates with last decennial's leader of the pack, they concluded to agree to disagree;

Speaking of tea, indeed, the black swan likes his black, When he left to become director of NIDI, he even bought tea cups for the entire PRC pack;

No coffee for the black swan, he has a Victorian taste,

Cabinets filled with books from floor to ceiling, playing piano, holidays in France based;

The Population Studies cygnets ascribe the black swan the stereotypical professor traits,

Muddled but brilliant, projects the future of global world population on TV but does not know how to upload an assignment to Brightspace;

His lectures never finish in time but the black swan is pardoned in a sec,
As they never met such a kind, gentle professor who teaches them to project the population of Czech;

The black swan enthusiastically takes up an assignment but somehow interprets the instruction different from the rest,

With one satellite image and a word cloud in a google maps collage for a colleague he falsifies the test;

The black swan travels by train, an OV bike, and in emergency will rent an electric car,

Then doesn't know how to charge it, so without help from others he doesn't get far;

Though not entirely true because while most white swans prefer to reside in the Dutch waters and meadows,

It was the African continent that for this black swan as a destination arose;

The black swan is endeared by the white swans for his particularities, kind character, wisdom and might,

They will profoundly miss him when he retires and leaves the PRC a bit less bright;

Because one could have hypothesized that black would polarise the white, but instead the presence of the black swan created a nuanced colour of grey,

Thereby proofing that $N=1$ could actually be as significant as it may;

If it had not been for the black swan and his ability to falsify each tale,

The Population Studies cygnets would have grown up knowing that to become a demographic professor, you have to be female.

15 Ruimte voor nieuwsgierigheid

Louise Meijering

Toen ik eind 2006 promoveerde stelde jij een vraag tijdens de verdediging, en dat heeft veel indruk op me gemaakt. Jij was toen hoogleraar bij Economische Geografie. Vanwege jouw brede interesse vroegen Paulus, Bettina en ik je voor de promotiecommissie. Misschien weet je het zelf niet meer – want een vraag stellen is wat anders dan een proefschrift verdedigen – maar we waren het grondig met elkaar oneens.

Het verhaal gaat als volgt: ik had mijn proefschrift geschreven over leefgemeenschappen in Noordwest-Europa. In de eerste fase had ik een vragenlijst uitgezet, met als doel om een typologie van leefgemeenschappen te ontwikkelen. Door middel van clusteranalyse kwam ik tot vier typen. In de tweede fase ging ik veldwerk doen en kwalitatieve data verzamelen in acht gemeenschappen. Daarbij wilde ik de levensloop en het voortbestaan van leefgemeenschappen verklaren. Mijn focus lag op het kwalitatieve onderzoek, want daar lag mijn interesse. Tijdens de verdediging vroeg je me of ik niet veel meer met de verzamelde kwantitatieve data had kunnen doen. Ik was haast een beetje verontwaardigd en vond van niet. Want ik had toch mijn doel bereikt: een werkzame typologie. Uiteindelijk kwamen we tot de uitkomst: *agree to disagree*. Achteraf denk ik dat je toch een beetje gelijk had. Het voorbeeld illustreert voor mij jouw vermogen om te denken buiten de gebaande paden, iets anders te doen dan wat er gevraagd wordt en verder te kijken dan wat er lijkt te zijn. Dat had ik toen misschien ook kunnen doen. Veel later vertelde je over je carrière tijdens een ‘struggle seminar’ op het Population Research Center. Ook toen viel me op hoeveel plezier je haalt uit het oplossen van vraagstukken, niet snel tevreden bent met een uitkomst als er nog meer in zit, en daar al je energie in kan steken. Het belang van werkplezier en wetenschappelijke nieuwsgierigheid, dat is wat ik van je heb geleerd.

Het had me erg mooi geleken als er beeldmateriaal bewaard zou zijn gebleven van het moment van jouw vraag, ruim 17 jaar geleden. Jammer genoeg zijn er geen foto’s waar je prominent op staat. Daarom deze twee met jou op de tweede rij. Ik wens je alle goed voor je pensioen, met veel ruimte voor nieuwsgierigheid.

16 Passion, compassion and silent strength

Ajay Baily

These words come to me when I think of you and our association over the last 20 years. I have known you as a student in population studies, a doctoral student, co-supervisor of PhD's and as colleagues. Supervising PhD's, discussing the push-pull factors for skilled migration, the value of qualitative methods (with our two PhD's), and the need to bring more demography into policy making, in all these tasks you inspired me with your knowledge, attention to details, and the ability to connect to the macro issues.

I have fond memories of Groningen, where I taught my first migration course with you and started to supervise my first PhD. In addition, to ensuring the scientific quality, you also showed the need to be empathetic and allow students to make their own academic pathways. Your leadership with NIDI and in the larger Demography community were examples of silent strength and the ability to endure hardships. Your legacy will undoubtedly endure in the minds of those you've taught, and your influence will continue to shape the future of demography. Thanks for always having time to consult with me and give me direction! We have travelled to many places from Philadelphia (PAA, 2005) to Bangalore (2015). Here is a picture of your visit to Bangalore to support me in the finalization of the AGE-Globe project! I hope you will make more many more travels to India!

Leo, your retirement is of course not the stop of your academic pursuits. You will continue to inspire people and projects. I also wish for you to have many travels with Veronique, lots of time to play music and enjoy life !

17 Sommigen noemen het pensionering

Govert Bijwaard

Je kunt je geen betere collega dan Leo wensen. Hij is vriendelijk en ook heel duidelijk in wat hij wil. Hij kan goed uitleggen en neemt het voortouw. Leo is een harde werker, maar heeft altijd tijd voor een gezellig praatje met collega's.

Eigenlijk heb ik alleen in mijn beginjaren op NIDI, 2008-2009, (jij zat er toen al een tijd) met jou samengewerkt. Misschien herinner je nog de projecten ANCIEN en MicMac. Ik heb voor beide projecten de schattingen van de modelparameters verzorgd en jij hield je bezig (zoals nu nog steeds) met projecties en voorstellingen, deels op basis van mijn schattingen. Ik herinner me een goede samenwerking met jou (en de andere projectmedewerkers, met name Nicole die ons helaas ontvallen is).

Ondanks dat je binnenkort met pensioen gaat blijf je betrokken bij meerdere NIDI-projecten, onder anderen PREMIUM_EU, FUME en verkenning Bevolking 2050. Dus voorlopig blijf je nog even bezig met onderzoek. Misschien moet je eens een punt zetten en ruimte maken voor een nieuw begin.

Natuurlijk word je ook herinnerd als directeur van NIDI. Directeur in een hele moeilijke tijd, toen, opeens, onze jaarlijkse subsidie werd geschrapt. Jij moest zowel de vereiste reorganisatie doorvoeren als ook een nieuwe bron van financiering vinden. Dat laatste is, gelukkig, bij de Rijksuniversiteit Groningen gelukt. Nog steeds zijn we op het NIDI blij dat we deel uitmaken van de RUG. Voor de reorganisatie moesten er wat mensen vertrekken van het NIDI, een groot deel van de ondersteunende staf en een deel van de onderzoeksstaf. Mijn positie op het NIDI was toen ook niet zeker. Jij vond het duidelijk moeilijk om mensen weg te sturen. Ergens ben jij er te vriendelijk voor. Je vond het ook moeilijk om onderscheid te maken tussen je rol als directeur, die een minder prettige boodschap moet overbrengen en je rol als gewaardeerd collega die gezellig bij het koffieapparaat met iedereen kon kletsen. Ik herinner me dat je op het Multistate congres in China, waar we beiden (in de tijd rond de reorganisatie) naartoe gingen, er moeite mee had dat NIDI-anen je (deels) ontweken op. Ik had echter een gezellige vliegreis met jou. Ik vind dat je bij de reorganisatie heel empathisch bent geweest. Door rekening te houden met de gevoelens van de mensen.

Sinds een paar jaar (eigenlijk al tijdens de Covid-19 jaren) zijn wij kamergenoot op het NIDI. Als kamergenoot zien we elkaar echter maar weinig. Jij gaat meestal (tenminste op de dagen dat ik op het NIDI ben) in de kelder zitten. Hierdoor kletsen we ook maar weinig.

Ik wens je het allerbeste toe in het leven na NIDI, maar ik vraag me af of dat daadwerkelijk na je afscheidscollege zal beginnen. Neem je rust als pensionado!

Ik sluit af met een citaat van Betty Sullivan:

“Er ligt een heel nieuw soort leven in het verschiet, vol ervaringen die gewoon wachten om te gebeuren. Sommigen noemen het ‘pensionering’. Ik noem het gelukzaligheid”.

Geniet van je vrijheid en van je pensioen

18 Tralala, ik hoor lekker niks

Frank van Dam

Augustus 2006. In een vol en benauwd zaaltje in het Groningse Provinciehuis presenteer ik de bevindingen uit onze studie *Krimp en Ruimte*. Op basis van de regionale bevolkingsprognose van CBS en PBL schets ik de toekomst van veel landelijke gebieden in Nederland: een milde tot matige krimp van bevolking en huishoudens. Met onder andere gevolgen voor de woningmarkt en het voorzieningenniveau in dorpen en kleine steden. Zelden ben ik tijdens een presentatie zo argwanend – ik stel het hier even voorzichtig – benaderd. “Krimp? Onmogelijk! Het is hier zo mooi. Iedereen wil hier toch wonen?” Ik wijs ze op andere regio’s in Nederland waar het ook mooi is en krimp eveneens het perspectief is: Limburg, Zeeuws-Vlaanderen, delen van Friesland, de Achterhoek. Ik wist uiteindelijk zonder pek en veren het Provinciehuis te verlaten. Maar het scheelde weinig.

April 2013. In een bijeenkomst met ambtenaren van verschillende ministeries presenteer ik de bevindingen uit onze studie *Vergrijzing en Ruimte*. Eén van de boodschappen, heel ingewikkeld was die niet: de babyboomgeneratie gaat in de komende jaren met pensioen en dat zal een forse verandering op de arbeidsmarkt betekenen. Ook op de woningmarkt en in de zorg zal de vergrijzing grote gevolgen hebben. Lag het aan mij, of lag het aan mijn publiek, maar de bevindingen leken een beetje dood te vallen. Dat zien we dan wel, zo was de teneur van de reacties. En inmiddels, 10 jaar later, zitten we met de voorspelde gevolgen.

Demografen kijken graag vooruit, en doen voorspellingen over, of schetsen scenario’s van een situatie op langere termijn. Voorspellingen die uiteraard met de nodige onzekerheden omgeven zijn. Sociaalgeografen zoals ik, maar ook sociologen en economen schetsen daarvan vervolgens de bredere gevolgen op verschillende markten en in uiteenlopende domeinen. Sommige voorspellingen worden niet geloofd, sommige met een korreltje zout genomen, en sommige domweg niet gehoord. Of men wil het niet horen: “tralalalala, ik hoor lekker niks!”

Al langere tijd zitten we in een maatschappelijk en politiek debat over een typisch demografisch onderwerp: migratie. En ook in dat debat worden feiten en voorspellingen steeds minder geloofd. Demografen zouden een grote rol kunnen

spelen in dit debat en kunnen wijzen op feiten en gevolgen van migratie, en op mogelijke beleidsopties en gevolgen daarvan. Misschien zijn ze aanwezig in het debat, maar ik hoor of zie ze maar mondjesmaat. Al kan dat aan mij liggen, ik bevind me al een paar jaar niet meer in die wereld.

Aan de ene kant snap ik dat wel, want het is een giftig en gepolariseerd debat. Daarbij geldt: demografen zijn veel te lief. Ik ken werkelijk geen enkele onsympathieke en innemende demograaf. In al die jaren dat ik ze regelmatig tegenkwam, op studiedagen en bij de NVD, was de mildheid enorm, de bedachtzaamheid groot en ook de voorzichtigheid altijd aanwezig. Want die onzekerheden hè? Het zijn fijne mensen, demografen, en dat geldt voor Leo van Wissen in het bijzonder.

Maar soms, heel soms, vind ik dat jammer. En wens ik de demografie soms een beetje meer gif en wat minder nuance toe.

Beste Leo,
Het ga je goed!
Groet!

19 An appreciation of a superb scholar, research leader and host to visitors

Philip Rees

Congratulations, Leo, on arriving at retirement age which I believe is 66 years in the Netherlands with at least another 20 expected years of life, assuming a premium for being an active academic. Plenty of time for your citation count of 4,364 to grow further, of which 1,542 came since 2018, despite the Covid-19 pandemic. Your coverage of topics has been wide, ranging from the demography of firms to that of regions and countries with a strong thread of argument, rigour and relevance running through your portfolio. You have collaborated widely with both Dutch and non-Dutch colleagues.

My collaboration with you covered two pieces of work, one on scenarios for regional population change over European regions with my Leeds colleague John Stillwell and the other with you, Evert van Imhoff and Nicole van der Gaag (both sadly missed) on developing the best model to use for projecting subnational migration between regions across European countries. I spent time during that collaboration at NIDI during which you were a most generous host. Two small events stand out: your presentation to me of symbol of a visit to NIDI, a letter opener which still lives in a drawer of my desk at home and gets daily use, unless Royal Mail is on strike or has prioritised parcels over letters. During my visit you kindly took me to dinner at a restaurant in the centre of Den Haag. Glancing out of the restaurant window, I spied a gentleman in a smart suit cycling by and, recognizing him as the then Prime Minister Mark Rutte, I expostulated “But where is his security detail?”. With cool aplomb, you said “He does not need one”.

The letter opener is shaped like a miniature scimitar with ‘NIDI’ embossed on the blade and a handle depicting four people of varying height and ages symbolizing demographic research. To me it also represents the fierce fight you undertook as director of NIDI to save the institution from the deletion of budget support proposed by the Dutch Government. You rallied your vast network of demographer contacts across Europe to write in support of NIDI as a world leading institute for demographic research, to which I was happy to contribute. NIDI’s work is a vital ingredient in international, national and local planning for a wide range of public services and business activity. You succeeded in finding new support for NIDI, which continues to this day. NIDI is still a vital partner in European projects including Horizon 2020, ESPON and ERC grants. I was

privileged in 2023 to be asked to review a Horizon 2020 project, QuantMig, in which NIDI was a partner. “Don’t panic, just get the job done” has been one of your guiding principles. Enjoy your retirement or perhaps a second career.

20 “Prognoses komen meestal niet uit”

Elly van der Klauw, namens team KKNN

“Prognoses komen meestal niet uit”, zei Leo van Wissen in mijn podcastserie over bevolkingskrimp. “En toch moeten we er rekening mee houden.” In Noord-Nederland ging men pas luisteren naar demografen toen de lege woningen en scholen al zichtbaar waren in steden en dorpen. Maar nu zelfs in Delfzijl de makelaar nauwelijks meer te koop bordjes in de etalage heeft, is die aandacht ook weer snel verdwenen. Nu willen bestuurders vooral weten of de trek vanuit de Randstad naar het platteland door zal blijven zetten. Overal klinkt ‘straatje erbij bouwen’.

In mijn academische studie Sociale Geografie was de stof opgehouden bij het verschijnsel suburbanisatie, na decennia van verstedelijking trokken jonge gezinnen naar de suburbs voor meer woonruimte en leefruimte. Amsterdam liep ‘leeg’ en kromp. Zelf verhuisde ik ook in 1986 met man en kind van een flat op driehoog in Utrecht naar een nieuwbouwwoning in de Krimpenervaard in het populaire Groene Hart van de Randstad. Ik hoorde 20 jaar later de eerste verhalen over krimp in Limburg, Zeeland en Groningen, minister Eberhard van der Laan kwam het vertellen op een vergadering van wethouders in het Groene Hart in 2009. Even later begon ook de Stichting Groene Hart te waarschuwen voor toekomstig vertrek uit de kleinere dorpen. Tijd om mijn kennis op te frissen. Op een dag van Lokaal Bestuur (PvdA) maakte ik voor het eerst kennis met Leo die daar een workshop gaf over de ontwikkelingen in de bevolking van Nederland. Het bevolkingsaantal zou op den duur gaan afvlakken en zelfs dalen door de ingezette geboortedaling in de jaren zestig. Versterkt door binnenlandse verhuizingen van jongeren was dat al begonnen aan de randen van Nederland en de rest van het land zou waarschijnlijk volgen. Inmiddels wethouder af, schreef ik me snel in voor een masterclass bevolkingsprognoses van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en het NIDI.

In Groningen waren inmiddels de koppen bij elkaar gestoken door de Hanzehogeschool en de RUG, professionals uit de praktijk en beleidsmakers uit Friesland, Drenthe en Groningen; een Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland (KKNN) werd opgezet. Eén van de mensen van het eerste uur was Leo van Wissen, binnen de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen betrok hij ook economische en plattelandsgeografen erbij. Een logische partner werd ook het kenniscentrum NoorderRuimte van de Hanzehogeschool. Als hoogleraar

demografie maakte Leo zich grote zorgen over het gebrek aan urgentie bij bestuurders in de noordelijke provincies. In Groningen werden de eerste flatblokken al gesloopt, maar veel gemeentebestuurders wilden het er liever niet over hebben, want de feiten onder ogen zien betekende ingrijpende consequenties voor de woningvoorraad, de voorzieningen en de financiën.

In 2020 bestond het KKNN 10 jaar en waren meer dan 40 krimpcafés en verschillende expertmeetings georganiseerd. Aanvankelijk om de bevolkingsontwikkeling te duiden, maar daarna vooral om de gevolgen te bespreken. Veel burgerinitiatieven gingen aan de slag om die gevolgen op te vangen en hun dorp leefbaar te houden. Een dorpscafé betekende voortaan een café gerund door dorpsbewoners en dat was ook het geval met dorps-supers en dorpsscholen, dorpsbussen of dorpszorg. Het sluiten en verdwijnen van voorzieningen blijft pijn doen, maar er bleek ook veerkracht in gemeenschappen.

Eind 2023 blijkt de Nederlandse wooncrisis tot de Waddenzee opgerukt, jongeren vinden nauwelijks een betaalbaar huis in de dorpen. 'Krimp' lijkt weer een taboe geworden. Het KKNN staat nu voor Kennisnetwerk Krachtig Noord-Nederland, en organiseert nog steeds kenniscafés over leefbaarheid vanuit de demografische lens bekeken. Ook al laten media en bestuurders zich iedere keer weer verrassen over berichten over een dalend kindertal per vrouw, of de grijze druk, die nu ook in de Randstad wordt opgemerkt. Demografische kennis en demografen blijven daarom nodig. Want deze huidige ontwikkelingen, stonden al lang in Leo's prognoses.

21 A simple gesture

Biswamitra Sahu

My association with you started as a PhD research scholar at the University of Groningen in 2004. I met you for the first time at a party in the month of September. I was just new in the Netherlands and was not aware of the roads to my student house and you had graciously agreed to bike with me so that I can reach my accommodation post-midnight. This is a vivid memory for me and I was so grateful that you were kind enough to help me that night. This might seem like a simple gesture for many but from a cultural perspective Leo's help resolved many a concerns for me. I will illustrate a little more, as an Indian women I had experienced security concerns living in India and would not venture out in the night alone. Thus, I was nursing similar apprehension being in a new country as I was out of India for the first time and Leo was kind enough to have accompanied me that night. My journey with you as my supervisor was like a breeze because you were so clear about the statistical techniques that I could use while analysing DHS and census data and it gave me a lot of confidence that I could sail through the quantitative aspect of my thesis effortlessly. My first publication was with you and it gives me immense joy to have had you as my supervisor. Towards the last phase of my PhD I was feeling morally down given the amount of work that was left to be done. One interaction with you really perked up my morale when you mentioned "when the going gets tough, the tough gets going" and I still remember that day and your assurance that it will be alright. We last met in India when you came here for a workshop and I have very fond memories of an evening we spent together at a Sufi concert and I treasure that memory very close to my heart. Leo, you are a fine researcher and a good administrator but for me you are a far better human being and that is what stands out for me in your personality.

Loads of love and respect

22 Nooit een reden om niet te komen

Hinke Haisma

In november 2009 werd ik aangenomen als Roselind Franklin Fellow bij de afdeling Demografie van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen in Groningen. Sinds die tijd hebben we samen opgetrokken in een aantal methodenvakken voor de masteropleiding Population Studies. Het eerste vak dat we samen gaven was Demographic Survey Analysis. In die beginjaren bij demografie heb ik veel gehad aan jouw kennis en ervaring en ook aan hoe jij op vragen van studenten inging. Kundig en met veel geduld legde jij de studenten moeilijke vragen uit. Dat creëerde direct een band tussen ons en die heeft zich over de jaren verder ontwikkeld. Tijdens onze regelmatige etentjes en borrels brainstormden we over onze gedeelde visie op de ontwikkeling van de demografie, waarbij macro steeds meer 'uit' raakte. We bespraken het belang van formele demografie om inzichten te genereren en zo een bijdrage te kunnen leveren aan het debat over belangrijke maatschappelijke problemen, zoals migratie en huisvesting. We bespraken ook het belang van projecties in relatie tot internationale problematiek, bijvoorbeeld ten aanzien van bevolkingsgroei in West-Afrika en klimaatverandering. Met veel passie droegen we bij aan een nieuw idee voor het vak dat nu heet Population Projections and Sustainability. In dat vak passen studenten hun kennis over population projections toe op demografische onderwerpen en problematiek in een land van hun keuze.

We spraken ook over onderzoek, en ook daarin heb je me altijd gesteund. Je was mijn laudator voor mijn oratie en was ook aanwezig bij het laatst overgebleven groepje op het feest. Je bent een hele loyale collega en even op en neer naar Groningen vanuit Haarlem of Utrecht is voor jou nooit een reden om niet te komen: voor onderwijs of voor belangrijke gebeurtenissen van collega's. Laten we die borrels en etentjes vooral voortzetten na je pensioen.

23 Don't make it more difficult than is already is

Auke Vlonk

Deze uitspraak heb je gedaan toen we (studenten Master Population Studies) gebruik maakten van SPSS als basis voor de vakken waarin de kwantitatieve methoden centraal stonden. Ik ben benieuwd of je die uitspraak nog herinnert, of juist heel vaak gebruikt. Zelf heb ik het 16 jaar na het studiejaar 2007/2008 in ieder geval nog steeds onthouden. En daarmee vormt het de basis voor mijn bijdrage. De uitspraak schetst, zo is tenminste mijn ervaring, perfect hoe je inhoudelijk en qua persoonlijkheid in elkaar zit.

Inhoudelijk gezien ben je een voorloper op het gebied van de demografie zowel in Nederland als daarbuiten. Je hebt een belangrijke bijdrage geleverd aan de kennis over het vakgebied (en aanverwante vakgebieden). Het mooie daarbij is dat door je heldere uitleg en bevlogenheid erin geslaagd bent om demografische vraagstukken toegankelijk en boeiend te maken. Je hebt niet alleen feitelijke informatie overgebracht, maar ook aangemoedigd tot kritisch denken en zelfstandig onderzoek. Daarmee heb je een belangrijke bijdrage geleverd aan enerzijds mijn interesse in demografische ontwikkelingen en anderzijds hoe ik naar (complexe) vraagstukken kijk. Maak het niet té moeilijk, maar houd het toegankelijk zodat het voor iedereen te begrijpen is. En dat is niet altijd makkelijk, want de wereld zit op alle niveaus complex in elkaar.

Qua persoonlijkheid ben je kalm en bedachtzaam. Je overweegt de inhoud en je woordkeuze zorgvuldig. Erg fijn vond ik het dat je de bestuursleden in de Nederlandse Vereniging voor Demografie (NVD) veel ruimte gaf om iets in te brengen of te organiseren. Daarnaast durfde je besluiten te maken; erg belangrijk voor een bestuurder. Het was heel fijn om met je samen te werken, zowel in de relatie student/professor en bestuurslid/voorzitter. Je benoeming als erelid is niet meer dan terecht. En waar je ook bent, jij bent gewoon jezelf. Wat dat betreft lijken we ook wel op elkaar, denk ik. Laten we het leven niet te moeilijk maken.

Voor mij persoonlijk ben je één van de mensen die een belangrijke bijdrage in mijn leven hebben gebracht: eerst door me door de Master Population Studies heen te loodsen, en daarnaast ben je met me meegegaan om een stageplek te regelen bij het Planbureau voor de Leefomgeving. Mede daardoor heb ik mijn eerste stappen in het werkzame leven kunnen zetten, aangezien ik na mijn stage

nog drie jaar kon blijven. Niet lang daarna werd ik ook bestuurslid van de NVD en uiteindelijk was jij de voorzitter en ik de vicevoorzitter. Ik kan me nog goed het telefoongesprek herinneren waarin jij het vertrouwen in mij uitsprak om die rol te vervullen.

Als één van de grondleggers van de Master Population Studies heb je zowel in het verleden als voor de toekomst een belangrijke rol gespeeld voor studenten. In de kleine wereld van de demografie kent iedereen elkaar, en mede daardoor zijn bijvoorbeeld twee net-afgestudeerden in het afgelopen jaar collega's van mij geworden bij Verus. De ontwikkeling van de master heeft niet alleen effect op de kennis van mensen, maar zorgt daarmee ook vrijwel automatisch voor belangrijke veranderingen in de levens van mensen. Dat is niet te onderschatten, en daar heb je een belangrijke bijdrage aan geleverd samen met onder andere Inge Hutter, Fanny Janssen en Ajay Bailey en iedereen die er na 2007/2008 is bij gekomen.

Beste Leo, ik wil je oprecht bedanken voor alles wat je voor de demografie en voor mij persoonlijk hebt betekend. Het ga je goed, en hopelijk komen we elkaar nog eens tegen.

24 Samenloop van omstandigheden

Lenny Stoeldraijer

Toen ik in 2010 begon op de afdeling Demografie van het CBS, leerde ik al snel je naam kennen. Je ging toen net Frans Willekens opvolgen als directeur van het NIDI. Een mooie stap in je carrière. Met mijn werkzaamheden bij het CBS had ik veel overlap met de thema's waar jij je mee bezig hield, zoals prognoses en levensverwachting. Voor mij waren het nieuwe onderwerpen, maar jouw kennis en kunde straalde er duidelijk van af. Ik moet bekennen dat het een beetje imponerend was, buiten het feit dat je directeur van het NIDI was. Gelukkig was je altijd makkelijk benaderbaar en voelde ik me op mijn gemak.

In het begin had ik niet zo veel met je te maken, maar daar kwam verandering in toen een idee voor stagiaires van Fanny Janssen uitmondde in een idee voor mijn eigen promotieonderzoek. Het CBS was toe aan een nieuw model voor de sterfteprognose en Fanny, Anton Kunst en jij hadden net een nieuw model ontwikkeld waar echter nog verbeteringen nodig waren. Een mooie samenkomst van omstandigheden. Jij werd mijn eerste promotor en Fanny mijn tweede. Een paar jaar later draaide dat om: je was meestal wat meer op de achtergrond en je vond het logischer dat Fanny eerste promotor werd.

Mijn promotie ging vliegend van start, want in december 2012 gebruikten we al een nieuw model voor de sterfteprognose van het CBS. Praktisch gezien stond het er al, maar de resultaten moesten nog wel opgeschreven worden in artikelen. Tijdens de overleggen en mails over de artikelen had je altijd scherpe opmerkingen en verfrissende zienswijzen. Daar kon ik wat mee. Er was iets meer tijd nodig voor de afronding van mijn proefschrift dan het opzetten van het model, maar in februari 2019 mocht ik dan eindelijk mijn proefschrift verdedigen.

Nu ga je een nieuwe levensfase in, maar ik verwacht zeker dat we elkaar nog wel tegenkomen!

26 Taking by hand

Ilya Kashnitsky

Unusually bright sunny afternoon. Early spring. Long, wet, and dark Dutch winter is finally over. The large NIDI meeting room is filled with multiple chatting voices of relaxed people who just finished the delicious weekly fish lunch. Suddenly, the room explodes with piano music. It sounds in perfect harmony with the sunny spring day but feels so unexpected and out of place at the academic institute. Never before have I paid attention to a piano quietly standing in a far corner of the room. Never before have I heard that Leo had once been a professional pianist. Even now no words were spilled around the sudden performance. Music just started, and then equally mundanely stopped. And then the usual workday went on.

That was a typical conduct of Leo – simple, no bragging, no unnecessary words, timely and accurately executed. I don't remember Leo speaking lengthily. Yet, for every important event – like anniversaries, PhD-defense or retirement parties, grant winning celebrations – Leo always prepared a speech. Not too long, not too serious, not too joking. But always very engaging, carefully thought through, augmented with personal stories, always mood-lifting and picturing a bright future. As the director Leo was always supportive, respected the decisions people made along their paths, and generously offered help.

Throughout my PhD years spent at NIDI under Leo's supervision I was constantly wondering with grateful appreciation – how does he put up with me? I was exactly the opposite of the well-organised confident workflow of Leo. Coming totally underprepared for an independent doctoral research adventure, burning with multiple half-baked ideas and not knowing how to finalise them, loaded with frequent young father's family complications – I used to bring my laptop to our early supervision meetings and, stretching the discussion well beyond the planned one-hour slot, was showing arrays of early results and plots, offering new avenues that I was about to execute 'by the end of this week'. Leo smiled mildly and suggested that we focus on something realistic, set a realistic deadline, and move straightforwardly to actually meet this goal. Not tomorrow, but rather in a couple of months. Not some other shining half-baked idea, but rather this particular discussed and clearly defined idea. His favourite saying in response to my many side-tracking mind paths was "First things first". And slowly slowly I was digesting this purposeful approach. Still, the first draft of my

first paper was eventually divided in two parts, of which one actually became the first paper, and the second was also divided in two parts, first of which eventually became another paper, and the other one was just abandoned. But very slowly with careful Leo's guidance I was learning how to define a paper's scope and proceed to make it happen.

One of the main feedbacks that Leo provided to my early drafts was to 'Take the reader by hand' and offer a non-confusing journey through my research questions and results. Looking back I see with gratitude that this is exactly what he did with my whole PhD project – took me by hand and guided me along the complex path of becoming an independent researcher. Yet, Leo was never offloading the responsibility off my shoulders. I believe I never received a reminder from him regarding any missed deadline. Initially I was amazed with this deliberate hands-off mode of supervision. Later, I saw how effective it was to leave the responsibility for the final outcome with me in order to keep internal motivation and gain independence. And yet, whenever I struggled Leo was there to help. I hope to become a similarly attentive advisor one day and in this way to pay back the kindness and support that helped me so much to do the baby steps in demography.

Thank you Leo!

27 The Indian connection

Arun Balachandran and Prof. K.S. James

We met Prof. Leo van Wissen as a part of a collaboration between the University of Groningen, NIDI and the Institute for Social and Economic Change in Bangalore (India). This collaboration was a result of an Indian-European research networking grant: Ageing and well-being in a globalizing world, funded by NWO-ESRC-ICSSR. From a colleague of Dr. Ajay Bailey at RUG, Leo progressed into our professional and personal lives as a mentor and friend. The project resulted in a PhD for me – Arun Balachandran – where I was ably supervised by Leo and Fanny Janssen.

The PhD project explored population ageing in Europe and Asia using new measures. Leo's constructive professional comments were crucial to framing my PhD work in a broader theoretical perspective. What also stood out particularly for me during the doctoral journey was his positive attitude, and friendly nature which were sources of great motivation and strength. As someone who moved to a new country with different professional culture, he also stood as a cultural ambassador who helped me to adapt. He passed on important professional and theoretical lessons wrapped in his friendly words and sometimes as jokes. I would forever be thankful for his patience, support, and confidence in me, which stood unscarred even in the most difficult times of my doctoral trajectory. I was fortunate to co-author my four articles from PhD with him. I remember with gratitude how he encouraged me to target high in terms of ideas and journals right at the initial phase of my PhD, even if the desired results were not achieved in the first few tries. This set some basics on quality in my research journey. The fact that my PhD works are now cited more than 100 times just a couple of years after PhD is the testimony to his larger vision in the beginning.

I was also fortunate to travel within India with Leo when he came for a conference at Bangalore. He was excited to explore and learn more on India – the land, the people and the food. While it was great to see his excitement, it was also brilliant to see how he makes interesting comparisons across cultures. He also joined for meet-ups with several Indian friends and colleagues and exchanged professional anecdotes. I also attach a picture from his India visit.

For a student like me from India, Leo is not only a tall figure in demography that we look up to, but also kind person who gradually guided us to the higher stages

in research and life. He has stood for us as a bridge across different research environments. He is a researcher of the highest quality and a person with great kindness at the same time. I am very proud to be his PhD student and thank him for the positive influence in my life. Thanks for being the exceptional person that you are! Congratulations on your retirement and wish you great retired life ahead!

28 To honour Leo

Anita Abramowska-Kmon

I met Leo van Wissen more than 10 years ago when we started to collaborate together while serving on the Scientific Board of the European Doctoral School of Demography (EDSD). Since then, we have had many opportunities to meet on formal and informal occasions, such as at demographic conferences or EDSD meetings.

During these meetings, Leo expressed a willingness to collaborate with others, as well as enthusiasm for different activities related to promoting the EDSD and developing it into a modern and enriching demography educational programme for PhD students. Moreover, I observed that Leo has a strong personality and extensive knowledge combined with high levels of professionalism, calmness and courteousness. In my eyes, these qualities make Leo a perfect scientist. He has shown himself to be an open-minded person with a great readiness to listen to others' points of view.

Leo was a very active, helpful and appreciated member of the EDSD Scientific Board, which resulted in his unanimous selection as the Board Chair. He has performed this function very well, displaying high levels of organisational ability, openness, willingness to cooperate and respect for others. I have particularly appreciated the respect he has shown for both distinguished scholars and young researchers, which reflects his concern for the well-being of others. Leo has been very committed to the demography community in Europe, as demonstrated by his efforts to promote the development of network of young researchers from different parts of the world. Moreover, he has supported young researchers and PhD students in pursuing this type of career.

During informal meetings, Leo came across as a friendly, warm person with a great sense of humour. In addition, Leo is empathetic, able to put himself in other people's shoes and understand their feelings and emotions. He tries to see the good in others and works for the common good, and thus clearly cares about making the world a better place for everyone. It was such a great pleasure to spend time with Leo and to talk with him about different issues, not just those related to demography and research.

Dear Leo, I am convinced that reaching retirement age does not mean that your career has come to an end. Rather, this point marks the beginning of a life phase in which you will take on new challenges and activities. I am sure that you will continue to contribute to the community of European demographers by sharing your knowledge, experience, wisdom and advice. On a personal note, I would like to express my gratitude for the kindness, consideration and friendly attitude you have shown towards me. I have learned a great deal from observing you over the years. It has been a great privilege and pleasure to work with you on the EDSD Scientific Board, and I hope that we will continue to work together and meet on various occasions for a long time to come. I congratulate you on this occasion and wish you all the best for the future.

29 Side by side for demography

Luule Sakkeus

Despite that our research has not entwined, there are several crossings which we have encountered together. Our first encounters go probably back to the beginning of the 1990s when Estonian demographers got the possibility to visit population conferences. It has been always interesting to listen to your multiple visionary outlines for the future. Even more so, it has been always lovely to hear your hearty laugh over good stories. One of the reminiscences of such occasion I add from the Tours IUSSP conference in 2005.

First, I would like to thank you on behalf of the Estonian demographic community that you have given two Estonian-born researchers a real start in the scientific world. First there was Anu Kõu, whose doctoral studies you supervised, and, second, the supervision of master thesis of Liili Abuladze by you and colleagues has given a valuable supplement to our team. Later we have stood side by side during the hard times when demography started to lose its position in Europe, which led to decreasing funding and having to fight for the right for demographic research to survive in our respective countries. Demography has survived as a research field in both of our countries, but only we know the toll it took.

Lately I have enjoyed your delicate supervision at the Board meetings of the European Doctoral School of Demography. The future of demographic research has always been in your heart and you have led it wisely.

May your days be fulfilled with these activities which bring more health and content into your future life! On behalf of the Estonian demographers.

Tours 2005 with Werner Haug , Liili Abuladze and myself.

30 Soepel schakelen

Anja Voskuil

Een hele mijlpaal Leo: het bereiken van je pensioengerechtigde leeftijd. Ter gelegenheid hiervan richt ik graag de aandacht op al hetgeen jij voor het instituut betekent. Bewust gebruik ik de tegenwoordige tijd want dit is uiteraard geen afscheid van het NIDI voor jou.

Zij die met jou in contact komen, merken gelijk dat je soepel schakelt naar hun achtergrond en afkomst. Het contact is op een rustige en respectvolle manier, ongeacht de omstandigheden. Je zorgt ervoor dat de ander jouw volledige aandacht krijgt, ook wanneer er tijdsdruk is; heel knap in deze vaak turbulente tijden. Als directeur gold dit ook voor je media contacten waardoor jij altijd oog hield voor het profileren van het NIDI (en dat loopt ook nu nog door bij de presentatie van het rapport 'Gematigde groei' van de Staatscommissie Demografie). En je studenten zullen dit in hun intensieve aanloop naar, en tijdens hun promotie ongetwijfeld bij hun hoogleraar herkennen. Dit viel onder andere op te maken uit de flexibiliteit in je agenda om de tijd te nemen voor hun begeleiding.

Tijdens je directeurschap werd je stressbestendigheid zeker tweemaal flink op de proef gesteld. In 2012 onderging het instituut een reorganisatie. Om dit als directeur als eindverantwoordelijke te moeten dragen zal niet eenvoudig zijn geweest. In 2013 diende zich de volgende uitdaging aan: de bezuiniging van het ministerie van OCW. Ondanks de enorme steun en waardering uit het weidse en zeer gerenommeerde NIDI-netwerk, werd de OCW bezuiniging doorgevoerd. Gelukkig werd de via jou reeds bestaande connectie met de Rijksuniversiteit Groningen uitgebouwd tot een hechtere samenwerking en samen met de KNAW in een overeenkomst met financiële steun bestendigd. Heel knap hoe jij samen met het Management Team het instituut door deze pittige tijden hebt geloodst. Het heeft je ongetwijfeld veel gekost maar dat jij het NIDI in volle glorie hebt weten te behouden, is een bijzonder grote prestatie!

Binnen je rol als directeur viel ook het representeren van het NIDI soms bij de zware momenten in het leven; na het overlijden van (ex-)collega's. Je sprak meermaals in de kerstvakantie maar ook op andere momenten, je bewondering en dank uit voor hen in aanwezigheid van directe familie en vrienden. Dat werd ongetwijfeld door hen heel erg gewaardeerd.

Daarnaast was er ook ruimte voor humor en ontspanning tijdens de NIDI uitjes, de lunches en het Kerstdiner. Gelukkig nam je – helaas naar mijn mening te weinig– tijd om op de NIDI piano te spelen. Het een kwam bij het ander tijdens het afscheid van Frans van Poppel tijdens de Kerstborrel in de Grote Kerk in Den Haag. Geweldig dat je toen op het kerkorgel hebt gespeeld; heel mooi en ook weer indrukwekkend.

Het feit dat je nu met pensioen gaat, zal allerm minst betekenen dat je op je lauweren zal gaan rusten. Uiteraard zet jij je werk als onderzoeker voort; het werk waarvoor tijdens je directeurschap niet voldoende tijd overbleef.

Leo, ik wil je enorm bedanken voor alle jaren dat je je zo hard voor het NIDI hebt ingezet, voor alle waardevolle leermomenten, het feit dat je er voor iedereen was en zal zijn en voor de altijd fijne samenwerking. Ik wens je een gezonde en inspirerende nieuwe levensfase waarin je de gelegenheid krijgt voor al hetgeen je voor ogen hebt.

31 The human demographer

Rafael Navarro

How to capture the image of a man? Is a question that keeps pounding in my head on the many attempts to paint a picture of Leo. I could start, as usual, by saying that Professor Doctor Leo van Wissen has been a senior researcher, with a career full of accolades: A celebrated economist and demographer, former director of the Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. A Professor of Quantitative Methods at Groningen University. I could start by saying that Leo graduated with his PhD in 1987 at the Free University of Amsterdam and that he is the current and former president of several scientific associations. I can say all that because it is true. But it is not complete because it hides the true stature and quite interesting career of a man who was born in the Netherlands, but has eyes for demographic questions all around the world. Oh, and do not forget that he is passionate about the piano. Probably I will not be the first one to mention that. Nor the last.

Writing a column about my PhD supervisor is challenging because that is the most particular relationship of my life: he is an authority figure, but also a mentor and a guide. I have always counted myself lucky to tell everyone that my supervisor is, as a professor of mine described him, an all-around nice guy. but that is too meager to describe the person that I have known these years. He is academically rigorous, but always kind. With a keen eye to understand that a soft approach can move mountains. He carries a light touch on his work.

Leo is not a visceral scholar (or at least that is not the side that shows to his PhD students and mentees) but his approach is more of a reflexive and practical mind. A practical mind that cares about people and puts them first. Yes, Leo is not a visceral, but he is someone you do want to have on your corner. Not only because he is a celebrated and knowledgeable scholar, a strong researcher with high skills in quantitative analysis, forecasting population, mortality analysis, migration, and demography of the global south, but because he cares about the person that is behind the research. He is the type of person who will start a meeting asking about how you are doing and giving strategies and advice on your wellbeing. The supervision I have received from Leo has taught me that above research, there are people and people can be frustrated with a paper. His advice when I am stuck has been wise: give it a rest. Because an academic career is not a sprint. It is a marathon. Does that sound like a cliché? Not when is said with honesty and genuine concern. Leo has taught me that no matter how celebrated

in your field you are, you do not forget about people. I have said in repeated times that his teachings to me are not only about demography. Sometimes he just gives me the right word or discusses things that seem worrisome. His timing to give the proper word of advice is impeccable. His career is a testimony of a curious scholar who is caring and approachable with a wide range of interests. Leo's work has covered several topics. One of them, that I want to highlight, is his research on the global south countries.

A scholar and his writings

Leo's career has been remarkable, it is reflected on his life course: at age 26 he was working as a junior researcher. Around age 30, he had already completed his PhD when he turned 33, he was a research fellow of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences. and by age 43 he was a full professor at Groningen University. By age 53, he was appointed as director of the Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. This meteoric rise has been accompanied by quite a lot of publications. According to Google Scholar, his h-index is 35 and he has been cited more than 4,394 times. But when I started to check his work, something popped into my eyes: his work has been not only focused on the Netherlands but on global issues and in all fields of demography. He has published on migration, mortality, and fertility. But he has done so researching several countries of the world in Africa, Latin America, Eastern Europe, the Middle East, and Asia.

When his academic production started, his focus was on models for spatial and economic planning (the first work that I have been able to track is *Structural Change in Urban Dynamics Models*, 1984. An early publication: a colloquium held about transportation in Zandvoort, which was held in 1983) this line of work gave fruits with Rima, Van Wissen, & Nijkamp, 1988. *Some Empirical Results of The Dynamic Model of Household Relocation for The Amsterdam Region*. The passion for formal demography started to shine at the beginning of Leo's career. But the jump to global demography problems happened later. After solid work on modelling, which included household modelling (Imhoff et al, 1995) his works were focused on migration in the late nineties. In the early two-thousands, studies on Moroccan emigration and pan-European analysis showed an academic concern of understanding which direction demography is taking. His works as a forecaster made him paint different scenarios for the Netherlands, Europe, and global South countries. His works on African nations reflect his trajectory on migration and forecasting but also try to address global problems. Because Leo likes to think about the population's big problems.

Don't panic. Is not the end of the world (yet)

In a world of alarmists (demographers and non-demographers), Leo's voice has been one to call for calm. Throughout his entire career, on academic writing and columns, videos, and podcasts his message is always the same: don't panic. His 2016 column in *Demos* should be a rallying cry to demographers, social scientists, and policymakers. Because his words are clear and loud:

"We love the past and fear the future. Demographic forecasts depict a future society different from today. But we do not like change. We like the world to be in equilibrium and to be stable, and we associate that with the past, whereas we think of the future as chaotic and unstable, and a threat to our wealth and comfort. (...) Maybe we demographers should rethink the way we present our predictions of the future. The future is an extrapolation of the past, and after all, we survived the past and have come out wealthy and happy so far, haven't we? So maybe in our future work we should mix some optimism into the presentation of our projections. Aging is not the end of the world, nor immigration, nor population growth nor low fertility, nor population decline. Or is that too scary a thought?"

We live in a post-pandemic world and sometimes it feels that the end of the world is around the corner. But when I despair, I remember the words of my supervisor: being an optimist is not too scary of a thought. And it is not the end of the world, yet.

Thank you, Leo.

Gracias. Por todo, por tanto.

32 What a lovely retirement celebration! See you in the office on Monday

Becky Arnold

NIDI, as one of the foremost demographic institutions, has quite a few people focused on the study of retirement. As a non-specialist in that area, I have to say that it appears that that complex, multifaceted phenomenon takes on another layer of difficulty when it comes to the retirement of academics. Or more specifically the not-quite-retired 'retirement' so many academics are prone to, which you are migrating your way into, Leo.

The problem with researchers is we are, by definition, curious to a slightly obsessive degree which is hard to shake. In your case, Leo, that curiosity has led you into many different areas of research over the course of your career: economics, population projections, migration, regional development to name a few. Most recently, it has led you to create the Horizon Europe project PREMIUM_EU which manages to be all of them at once and doesn't conclude until April of 2026. An interest in a range of fields is definitely something we share, and is something I'm extremely excited to get to explore over the course of this project. The project will help policy makers make informed, evidence-based decisions on migration policy to better develop vulnerable regions and reduce inequality. With eight work packages to wrangle, international meetings to organize and, most importantly, a dashboard to deliver your contribution to these fields is far from over.

In addition to the PREMIUM_EU project for some time yet you will remain occupied with committees and commitments aplenty. Along with an array of academic pursuits you have, and I'm sure continue to have, a great deal of the world to see for both work and non-work purposes. Paris, Austria, multiple nations in Africa, Copenhagen, Krakow, Germany and beyond are already in your recent past and future. As someone that has a long way to go, retirement for academics seems more like the lofty goal of decreasing workload until you only have a manageable number of emails to deal with at any one time. As you continue on that quest and eventually have the chance to move from 'retirement' to Retirement, I nevertheless have no doubt you will continue to contribute to many fields, both formally and informally.

33 Veranderingen in het geboorteseizoen in de afgelopen twee eeuwen: van Nicolaas Struyck tot Haandrikman en van Wissen

Peter Ekamper en Frans van Poppel

De Amsterdamse wiskundige en astronoom Nicolaas Struyck (1687-1769) heeft een wereldwijde reputatie als demograaf *avant la lettre*. Ook aan Leo van Wissen is zijn rol als empiricus niet voorbijgegaan. Struyck maakte onder meer schattingen van de gemiddelde duur van het huwelijk, kraamvrouwensterfte en de vruchtbaarheid van huwelijken maar toonde ook aan, aan de hand van de doopregisters van Broek in Waterland voor de jaren 1654-1738, dat het aantal geboorten niet gelijk over de maanden van het jaar is verdeeld (Struyck, 1740, pp. 381-385).

Pas na de introductie van de burgerlijke stand in 1812 kon in Nederland op nationaal niveau onderzoek worden gedaan naar de spreiding van de geboorten, en niet meer op basis van de dopen, maar aan de hand van de maand van geboorte. Adolphe Quetelet onderzocht met deze gegevens het seizoenspatroon in een aantal Nederlandse steden (Quetelet, 1827). Hij zag een relatie tussen de klimatologische omstandigheden en het maandelijks aantal geboorten maar wees ook op de invloed van burgerlijke en kerkelijke instituties: de seksuele onthouding tijdens de vastenperiode bijvoorbeeld maar ook de door economische bedrijvigheid bepaalde favoriete maanden van huwelijkssluiting hadden effect op de maand van conceptie en geboorte. Overzichten van de aantallen geboorten per maand vormden vanaf het begin van de 19^e eeuw een vast onderdeel van de statistische publicaties over de loop van de bevolking en medici en statistici braken zich tot in de eerste decennia van de 20^e eeuw het hoofd over de achtergronden van de gevonden patronen.

In die seizoenspatronen hebben zich in de loop van de tijd grote veranderingen voorgedaan. Omdat de maand waarin een kind geboren is effect heeft op de latere gezondheid, het latere inkomen en het opleidingsniveau vormt het seizoenspatroon ook nu nog een relevant demografisch onderzoeksthema. Een van de meest recente en diepgravende studies van het geboortepatroon in Nederland is van de hand van Karen Haandrikman en Leo van Wissen (Haandrikman & Van Wissen, 2008). Zij bestudeerden of en hoe de daling van het aantal kinderen met een hoog rangnummer en de stijging van de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het kind gevolgen had voor de seizoensfluctuaties in geboorten. Hun studie betrof de jaren 1952 tot en met 2005. Inmiddels zijn we

bijna 20 jaar verder en is het interessant om na te gaan of ook in de afgelopen jaren de door Haandrikman en Van Wissen geconstateerde trends zich hebben doorgezet. We hebben daartoe hun gegevens aangevuld met de jaren 2006-2023. Ook kijken we veel verder terug in de tijd dan de jaren 50 van de 20^e eeuw. De Beer (1989) heeft dat in een korte notitie gedaan voor het seizoenspatroon vanaf 1840 tot en met 1988. Zijn studie heeft echter hiaten voor de jaren 1878-1892 die we voor een groot deel (1880-1892) hebben kunnen vullen. Daarnaast hebben we ook maandelijkse geboortegegevens achterhaald voor de jaren 1825-1839. We zijn daardoor in staat de lange-termijn-veranderingen in geboortepatronen te analyseren over een periode van bijna 200 jaar gebaseerd op 33,1 miljoen geboorten. In de analyses zijn de jaren 1917-1919 en 1940-1946 weggelaten vanwege de oorlogsomstandigheden en de nasleep daarvan nogal afwijkende maandelijkse patronen.

Methoden

Bij onze analyse van het geboortepatroon volgen we de aanpak die Haandrikman en Van Wissen, in navolging van vele andere onderzoekers hebben gevolgd. We berekenden eerst voortschrijdende gemiddelden om korte-termijnfluctuaties uit lange-termijnontwikkelingen te filteren. Het gecentreerde 12-maands voortschrijdend gemiddelde wordt berekend door het aantal geboorten in een maand te delen door de som van het aantal geboorten dat om deze maand ligt, en dat te normaliseren tot 100%. De formule luidt:

$$Ma_j = \frac{B_j}{\sum_{i=j-6}^{j+5} B_i} \times 1200 \quad (1)$$

waarin Ma_j de maandelijkse geboorte index is, gestandaardiseerd op basis van het 12-maands voortschrijdend gemiddelde, en B_j het aantal geboorten in maand j . De maandelijkse indices zijn gecorrigeerd voor zowel verschillen in het aantal dagen per maand als schrikkeljaren. De maandelijkse geboorte-index is 100 als er geen seizoensfluctuatie is. Vervolgens gebruiken we een lineair regressiemodel (OLS) om de significantie van veranderingen van seizoenspatronen van geboorten over de tijd te toetsen.

Het basismodel luidt:

$$Ma_j = \beta_t X_t + \varepsilon_j \quad (2)$$

waarin Ma_j het gecentreerde 12-maands voortschrijdend gemiddelde is voor maand j ($j=1, \dots, 2376$), β_t een reeks OLS-coëfficiënten en X_t een reeks maandelijks dummyvariabelen t ($t=1, \dots, 12$). Om rekening te houden met veranderingen in de β_t -coëfficiënten over de tijd moet rekening worden gehouden met interactie-effecten tussen geboortemaand en periode. Omdat de regressievergelijking de dummyvariabelen voor alle 12 maanden bevat is een regressieconstante in de vergelijking overbodig. β_t is dan een functie van de periode p ($p=0, \dots, n$) waarin $p=0$ de eerste periode is en $p=n$ de laatste periode:

$$\beta_{tp} = \beta_t + \delta_{tp} \quad (3)$$

Substitutie van vergelijking (3) in vergelijking (2) levert:

$$Ma_j = \beta_t X_t + \delta_{tp} X_t + \varepsilon_j \quad (4)$$

waarin $\delta_{tp} X_t$ de interactie tussen de maandelijks dummyvariabelen t en de perioden p representeert. β_t is het basisniveau van het seizoenspatroon in maand t in de eerste periode ($p=0$) en δ_{tp} ($p=1, \dots, n$) zijn de seizoenspatroonverschillen in periode p ten opzichte van het basisniveau.

Resultaten

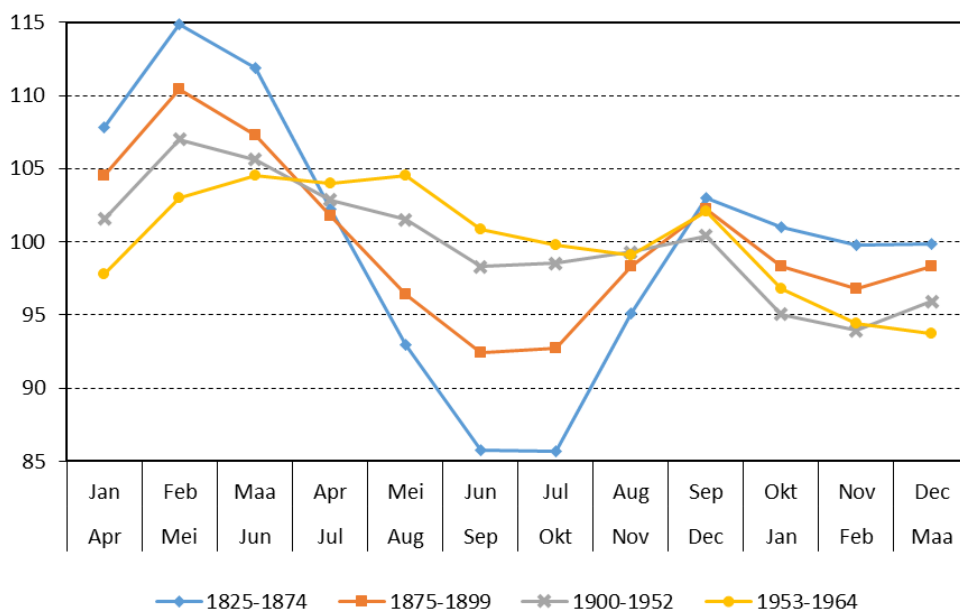
Grofweg zou men de hier bestudeerde periodes kunnen onderscheiden op basis van de vruchtbaarheidstrends; tot circa 1870 is de vruchtbaarheid hoog (totale vruchtbaarheid (TFR) groter dan 4,5). Daarna zet een daling in die uiteindelijk leidt tot TFR-waarden rond de 3,0 in de jaren 1930-1965. De TFR-waarden fluctueren in deze jaren maar er is geen sprake van een trendmatige ontwikkeling. Pas in het interval 1965-1974 daalt de TFR verder van ongeveer 3 tot ongeveer 1,8, terwijl de periode vanaf 1975 een periode van relatief stabiele lage vruchtbaarheid is, met waarden van de TFR tussen 1,5 en 1,7.

Vanaf het begin van de 19^e eeuw is in de Nederlandse nationale cijfers een patroon zichtbaar van relatief veel geboorten in januari tot en met maart en relatief weinig in mei, juni en juli. Dit patroon is de gehele 19^e eeuw aanwezig en opmerkelijk stabiel (zie figuur 1a). Vertaald naar concepties betekent dit dat in april, mei en juni de meeste kinderen verwekt werden en in augustus, september en oktober de minste. Wel werd in de loop van de 19^e eeuw het patroon zwakker, en nog sterker was dat het geval in de eerste helft van de 20^e eeuw en in de laatste periode (tot 1965) waarin van effectieve geboorteregeling nog geen sprake was.

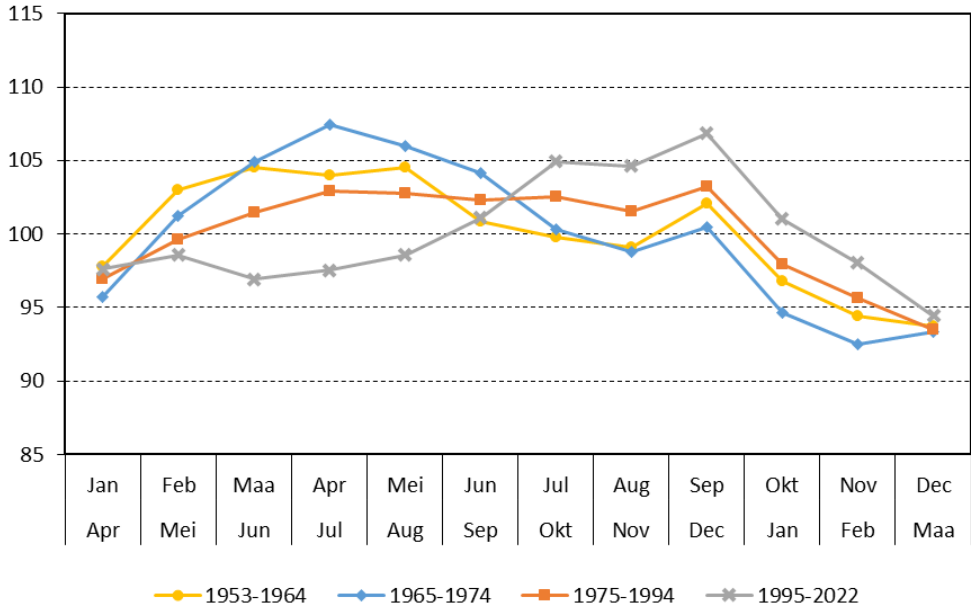
De verzwakking van de seizoensgebondenheid van concepties en geboorten is duidelijk zichtbaar door de afname van het verschil tussen hoogte- en dieptepunt. Het verschil tussen de maand met het hoogste en die met het laagste aantal geboren daalde van een factor 29 (115 minus 86) in de jaren 1825-1874 naar 11 (105 minus 94) in de jaren 1953-1964.

Figuur 1a Seizoenspatronen van geboorte, Nederland, 1825-1964

In de eerste decennia van de 20^e eeuw wezen medici als Bolk (1902), Broeksmit (1903; 1905; 1909), Kroon (1914) en Sanders (1924; 1925) erop dat de grote aantallen concepties in het voorjaar vooral van eerstgeborenen voor een belangrijk deel te verklaren vielen uit het feit dat mei de meest populaire huwelijksmaand was. Dat ook bij de later geboren kinderen sprake was van een voorjaarstop verklaarde men door te wijzen op de opwekkende invloed die van de lente en voorzomer uitging, door ‘zachtere temperaturen, meer beweging, licht en lucht, herleving der omringende natuur’. Ook de meerdere verdiensten waarop men in de zomermaanden kon rekenen speelden een rol. Over de rol die het aflopen van de maartse vastentijd met het taboe op seksuele relaties speelde bestond echter verschil van mening. Het seizoenspatroon is na 1964 veel minder prominent geworden en blijft verschuiven (zie figuur 1b).

Figuur 1b Seizoenspatronen van geboorte, Nederland, 1953-2023

Noot: Maandelijks indices op basis van gecentreerde 12-maands voortschrijdende gemiddelden; de bovenste x-as-labels representeren de geboortemaanden, de onderste x-as-labels de (bij benadering) maanden van conceptie.

In eerste instantie is het aantal geboorten toegenomen in maart, april, mei en juni, wat wijst op een conceptiepiek in juni, juli, augustus en september; in oktober, november en december werden minder kinderen geboren, wat een conceptiedal impliceert in januari, februari en maart. Een steeds groter deel van de kinderen wordt geboren uit niet-gehuwde ouderparen; de maand van huwelijk is daardoor minder en minder bepalend geworden voor het seizoenspatroon van de geboorten. In de jaren 1995 en later is de geboortepiek duidelijk verschoven; de meeste kinderen worden nu geboren in de maanden juli, augustus en september met een piek in september terwijl de conceptiepiek nu in de maanden oktober, november en december ligt. In juni, juli en augustus zijn weinig kinderen geconcipieerd. Er is nu weer sprake van een toegenomen verschil in de maanden van geboorte. Door sterk verbeterde anticonceptiemogelijkheden en een toenemend gebruik daarvan is het voor vrouwen mogelijk geworden om het tijdstip van geboorte van hun kind te plannen. Maar een conceptie start lang niet altijd direct wanneer met de pil wordt gestopt en soms duurt het een aantal maanden voordat de vrouw zwanger raakt.

Ook in Engeland, Frankrijk en Spanje is nu september een maand waarin de meeste geboorten plaatsvinden. Voor Engeland is dat in verband gebracht met

een surplus aan concepties in de Kerstperiode. Voor Spanje is een uitgebreide analyse uitgevoerd (Recio Alcaide, Pérez López, & Bolúmar, 2022). De auteurs toonden aan dat concepties in de zomermaanden en aan het einde van het jaar met name onder hooggeschoolde werkende vrouwen voorkwamen. Onderzoek wijst uit dat seksuele activiteit sterk bepaald wordt door vakanties, weekenden en de zomermaanden en sterk geassocieerd wordt met vrije tijd en verlof van het werk. Niet-werkende vrouwen worden minder sterk beïnvloed door de seizoenspatronen die eigen zijn aan het arbeidsproces; dat vertaalt zich in een afwijkend patroon van seksuele activiteit. Het is niet onlogisch te verwachten dat de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen ook in Nederland de oorzaak is van de gevonden veranderingen in het seizoenspatroon van de geboorten.

Literatuur

- Bolk, H. (1902), Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose. Eenige biologische beschouwingen. *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, 46, 1023-1034.
- Broeksmit, J. (1903), Over de geboorten volgens de maanden te Rotterdam gedurende 1875 tot 1900. *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, 47, 1292-1303.
- Broeksmit, J. (1905), Over de geboorten volgens de maanden. *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, 49, 810-820.
- Broeksmit, J. (1909), Over den invloed van de maanden der geboorte op den levensduur. *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, 53, 1589-1595.
- De Beer, J. (1989), Geboorten per maand. *Maandstatistiek van de bevolking*, 37(10), 26-27.
- Haandrikman, K., & Van Wissen, L.J.G. (2008), Effects of the fertility transition on birth seasonality in the Netherlands. *Journal of Biosocial Science*, 40, 655-672.
- Kroon, J. P. H. (1914), Eenige cijfers over de geboorten naar de maanden. *Nederlandsch Tijdschrift Geneeskunde*, 58, 2010-2024.
- Quetelet, A. (1827), *Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc., dans le Royaume des Pays-Bas*. Bruxelles: H. Tarlier.
- Recio Alcaide, A., Pérez López, C., & Bolúmar, F. (2022), Influence of sociodemographic factors in birth seasonality in Spain. *American Journal of Human Biology*, 34(10), e23788.
- Sanders, J. (1924), Oefent de geboortemaand invloed uit op de constitutie van het kind? *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, 68(3), 409-411.
- Sanders, J. (1925), Enkele opmerkingen over de maandelijksche geboorte. *Mensch en Maatschappij*, 1(1), 2-13.
- Struyck, N. (1740), *Inleiding tot de algemeene geographie, benevens eenige sterrekundige [...] verhandelingen*. Amsterdam: I. Tirion.

34 Leo, je zit nog gewoon in de beroepsbevolking

Jeroen Spijker

Ik bevind mij momenteel op een vlucht van bijna 16 uur van Doha naar Auckland, Nieuw-Zeeland en heb eindelijk even tijd om een stukje te schrijven voor dit Liber Amicorum. Tja, met diverse onderzoeksprojecten, het begeleiden van PhD-studenten en andere onderwijsactiviteiten, is mijn tijd beperkt voor andere zaken. En dit is mede te wijten aan jou! (en Frans Willekens, uiteraard). Indien ik in 1997 niet een solide afstudeerscriptie had geschreven tijdens mijn stage bij het NIDI, wat ertoe leidde dat ik een uitnodiging van jullie kreeg om een proefschrift te schrijven in het kader van een nieuw NWO-project, zou mijn loopbaan ongetwijfeld een andere wending hebben genomen, vermoedelijk buiten het domein van de wetenschap.

En dat proefschrift duurde lang! Wel zes jaar! Dat kan tegenwoordig niet meer. Uiteraard heb ik in die tijd een paar nuttige lessen van je geleerd, die ik nu ook op mijn eigen PhD studenten toepas. Bijvoorbeeld, ik mocht van jou – na anderhalf jaar geworsteld te hebben met mijn theoretisch hoofdstuk omdat ik letterlijk alles wilde weten over sterftedeterminanten – niet meer lezen, en ik moest dingen simpel houden.

Maar na vier jaar was ik dus nog niet klaar. Gelukkig kon ik er dankzij een Marie Curie-beurs een extra jaar aan toevoegen die ik dus op het Centre d'Estudis Demogràfics (CED) - nabij Barcelona – doorbracht. Daar resideer ik na meer dan 20 jaar nog steeds, onder andere omdat ik mij heb kunnen standhouden als

demograaf in deze zeer competitieve wereld. Dus zo zie je, elk nadeel (een eeuwigdurend proefschrift) heeft ook z'n voordeel, want Spanje is geen slecht land om te wonen qua klimaat, natuur, cultuur, eten en drinken.

Na de afronding van mijn proefschrift (2004) onderhielden we contact via de email, o.a. om twee hoofdstukken te publiceren. Ondanks dat je nog wel eens 'in de lappenmand' lag of het gewoon druk had, slaagden we mede door jouw suggesties voor verbeteringen erin om de hoofdstukken te publiceren (Spijker et al., 2007; Spijker & Van Wissen, 2010). Jij kwam ook even op het CED op bezoek gedurende een soort mini-sabbatical, maar als ik me nog goed kan herinneren gaf die tijdelijke afwezigheid van het NIDI jou toch eigenlijk te veel stress dus keerde je terug. Een aantal jaar geleden vroeg je me of ik copromotor van Alessandra wilde zijn omdat zij een extra zetje in de rug nodig had om haar laatste artikelen en de inleiding en conclusies te voltooien. Dat vond ik een hele eer en gelukkig kwam alles tot een goed einde. Nu, met je naderend pensioen, rijst de vraag: wat staat jij qua demografische ontwikkelingen te wachten? Gezien mijn expertise die nog steeds gericht is op het gebied van sterfte, gezondheid en vergrijzing, heb ik hier een paar feitjes voor je (Tabel 1):

Tabel 1 Levensverwachting van mannen op leeftijd 65 (2022)

Levensverwachting	jaren
Totale levensverwachting	19,0 jaar
In als goed ervaren gezondheid	11,6 jaar
Zonder lichamelijke beperkingen	14,8 jaar
Zonder chronische ziektes	3,7 jaar
Zonder psychische klachten (MHI-5)	17,6 jaar
Zonder GALI-beperkingen	8,8 jaar

Bron: CBS (2023b).

Betreft de grijze druk: 10 jaar geleden schreef ik - vanwege de bezorgdheid over het toenemende aantal ouderen- een stukje in DEMOS over hoe grijs Nederland eigenlijk is. Hierin werd de grijze druk gecorrigeerd voor de verbetering in de levensverwachting. De bevolking met een leeftijd waarop de nog resterende levensverwachting 15 jaar of minder is (RLE15—) gebruikten we als noemer, en als teller de werkende bevolking (Spijker & MacInnes, 2014). En nu treed jij dus ook uit. Ik dacht dus 'even' dit artikeltje voor jou te updaten, maar dat blijkt iets gecompliceerder dan gedacht vanwege veranderende definities. Bijvoorbeeld, sinds 2013 hanteert het CBS als beroepsbevolking de leeftijdsgroep 15 tot 75 jarigen, in plaats van 15 tot 65 jaar. Tja, Leo, je zit nog gewoon in de beroepsbevolking! Je ziet dus ook hoe het perspectief van wat oud is nog steeds

verandert in de samenleving. Zeventig is het nieuwe vijftig. ‘Old age’ is dus ook een mythe. Je bent nog lang niet afhankelijk van anderen, en 65-plussers doen meer formele en informele vrijwilligerswerk dan andere leeftijden (Spijker & Schneider, 2020)! Anyway, ik heb toch even een schatting van grijze druk indicatoren voor je uitgerekend voor 2011, 2019 en 2021:

Tabel 2 Grijze druk indicatoren (2011, 2019 en 2021)

	2011	2019	2021
Mediane leeftijd (jaren)	41,0	42,7	42,7
Grijze druk (ratio 65+/20-64)	25,6	32,5	33,6
Grijze druk aangepast aan levensverwachting (ratio RLE15— / 20+ en RLE>15)	15,7	17,9	20,4
Real Elderly Dependency Ratio (ratio RLE15—/werkende bevolking)	23,3	27,4	31,0

Bronnen en methodologie: CBS (2023a); Human Mortality Database (2023); Sanderson en Scherbov (2007); Spijker en MacInnes (2014).

Terwijl de samenleving dus veroudert zien we wel dat de grijze druk minder hard stijgt als men corrigeert voor de verbeterende levensverwachting. Interessant is wel dat de COVID-19 jaren een (wellicht tijdelijke) acceleratie in de alternatieve grijze druk indicatoren met zich meebracht (komt door de stijging in het aantal mensen boven de RLE15 drempelwaarde). Dit geldt ook voor wanneer men de arbeidsconjunctuur erbij betreft (daling in het aantal werkenden).

Qua ziektes, ja, je weet nooit echt wat de toekomst je zal brengen, maar gebaseerd op bevolkingsonderzoek kunnen we zeggen dat hart- en vaatziekten en kanker nog steeds dalen. Ik weet dat je van een goed glas wijn houdt. Tegenwoordig zijn de richtlijnen van de Wereldgezondheidsorganisatie wat aangescherpt (hun aanbeveling is nu überhaupt niet drinken), maar mijn eigen onderzoek naar het effect van alcohol gerelateerde doodsoorzaken op de levensverwachting op leeftijd 30 voor hoogopgeleiden zoals jezelf, toont aan dat het slechts maar een maand verkort. Dit berekenden we wel voor een land dat bekend staat op zijn mediterrane dieet (Spanje dus) (Trias-Llimós & Spijker, 2022), maar gezien je nogal vaak in Frankrijk komt, wat een vergelijkbaar dieet heeft, en nu wellicht nog vaker, kan een sporadisch glaasje Bordeaux absoluut geen kwaad.

Geniet dus van je pensioen maar met mate. Zo kan je zonder te veel gekkigheid immers nog ruim een decennium goede gezondheid verwachten!

Literatuur

- CBS (2023a), Arbeidsdeelname; kerncijfers. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Retrieved from <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/85264NED/table?ts=1705263523411>.
- CBS (2023b), Gezonde levensverwachting; vanaf 1981. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Retrieved from <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/71950ned/table?ts=1704131631035>.
- Human Mortality Database (2023), Retrieved December 2023, from Human Mortality Database. <http://www.mortality.org>
- Sanderson W.C. & Scherbov, S. (2007), A new perspective on population aging. *Demographic Research*, 16(2), 27-58.
- Spijker J. & MacInnes, J. (2014), Hoe grijs is Nederland eigenlijk? *DEMOS, bulletin over bevolking en samenleving*, 30(4), 1-4.
- Spijker J. & Schneider, A. (2020), The myth of old age: Addressing the issue of dependency and contribution in old age using empirical examples from the UK. *Sociological Research Online*, 26(2), 343-359.
- Spijker J., Van Poppel, F. & Van Wissen, L. (2007), Explaining new trends in the gender gap of mortality: Insights from a regional trend-analysis of the Netherlands. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2007, 61-92.
- Spijker J., & Van Wissen, L. (2010), Socioeconomic determinants of male mortality in Europe: the absolute and relative income hypotheses revisited. *Genus*, LXVI(1), 37-61.
- Trias-Llimós S. & Spijker, J. (2022), Educational differences in alcohol-related mortality and their impact on life expectancy and lifespan variation in Spain (2016–2018): A cross-sectional analysis using multiple causes of death. *BMJ Open*, doi:10.1136/bmjopen-2021-053205.

35 De relatie tussen de conjunctuur en migratie in een veranderend demografisch tij

Roel Jennissen

Van de drie demografische componenten, vruchtbaarheid, sterfte en migratie, is de laatstgenoemde het meest conjunctuurgevoelig. Het mag dan ook geen verrassing heten dat Leo van Wissen, hoogleraar economische demografie, zich gedurende zijn werkzame leven vaak heeft beziggehouden met de relatie tussen economische ontwikkelingen en migratie (bijv. Van der Gaag & Van Wissen 2008; Yildiz *et al* 2023). Deze bijdrage beoogt nader inzicht te verschaffen in de veranderende relatie tussen economische groei en internationale migratie in een periode waarin de demografische context van Nederland verandert.

Op weg naar een demografische winter

Vanaf de jaren zestig begonnen de vruchtbaarheidscijfers in Nederland te dalen. De ongeveer 20 jaar durende daling van de vruchtbaarheidscijfers zorgde in combinatie met de toegenomen levensverwachting voor vergrijzing vanaf de jaren negentig. De Nederlandse samenleving begon deze vergrijzing echter pas echt te voelen vanaf 2010, toen het geboortecohort 1945-1960, de zogenoemde babyboomers, met pensioen begon te gaan. De grijze – en totale demografische – druk begint vanaf dat jaar dan ook sterk toe te nemen in Nederland. We mogen dan ook stellen dat Nederland zich vanaf dat jaar bevindt onder het ongunstig demo-economisch gesternte van een demografische rente. Allerlei economische vanzelfsprekendheden blijken ineens niet meer te kloppen, of zoals Mathijs Bouman het formuleerde in het Financieel Dagblad: “*Snap je de economie niet meer? Dan komt dat vast door de demografie*”.¹ De pensionering van Leo staat – uiteraard tot op zekere hoogte – symbool voor deze verandering.

Het richtgetal van Omtzigt

Zijn interesse voor internationale migratie deelt Leo tegenwoordig met zowat geheel politiek Den Haag. Het onderwerp lag aan de basis van de val van het vorige kabinet en het beheerste ook grote delen van de aflopen verkiezingscampagne. Geheel onlogisch is dit niet. De alsmaar toenemende immigratiecijfers en het onder grote delen van de bevolking heersende gevoel dat beleidsmakers geen grip op het fenomeen hebben, zijn er waarschijnlijk debet

---

¹ <https://fd.nl/economie/1472930/snap-je-de-economie-niet-meer-dat-komt-dan-vast-door-de-demografie>.

aan dat immigratie zo'n hot topic is in de politiek. Bovendien is internationale migratie tegenwoordig de belangrijkste component van de bevolkingsgroei in Nederland. Sinds 2015 is het netto migratieoverschot (immigratie minus emigratie) namelijk groter dan het geboorteoverschot.²

De meeste recente stembusgang leidde tot een politieke aardverschuiving waarbij de migratie-kritische PVV als grootste uit de bus kwam. De meeste aandacht ging dan ook uit naar die partij. Wat zou zij bijvoorbeeld gaan doen om de stijging van de immigratie tegen te gaan en kan dat wel als Nederland internationale verdragen wil respecteren? Toch was het een andere winnaar van de verkiezingen, de NSC van Pieter Omtzigt, die in haar partijprogramma daadwerkelijke migratiedoelen had gekwantificeerd. De NSC wil een richtgetal van maximaal 50.000 netto migranten per jaar. Is dit haalbaar?

Immigratie en de conjunctuur

Hein de Haas, een vooraanstaand migratiewetenschapper, vindt van wel. Hij deelde zijn relaas op X, het voormalige Twitter.³ Daar meldde hij dat hij had berekend dat Omtzigts richtgetal van 50.000 overeenkomt met de gemiddelde netto migratie in de periode 1992-2022. De recente sterke toename van het netto migratiecijfer – vanaf 2015 ligt het netto migratiecijfer jaarlijks structureel boven de 50.000 en vanaf 2019, op coronajaar 2020 na, zelfs boven de 100.000 – zou volgens De Haas komen door de economische voorspoed in Nederland. Het streefcijfer van 50.000 zou dan ook waarschijnlijk haalbaar zijn, zeker als er een recessie zou komen.

Voor 2010, in de goede oude demografische tijd, zou deze gedachtegang ongetwijfeld houtsnijden. Maar klopt deze analyse nog wel onder de conditie van een toenemende demografische druk? De onderstaande figuur laat de ontwikkeling van de immigratie en de groei van het BBP zien in de periode van 1991-2021. Tot 2008 is er sprake van een nagenoeg parallelle ontwikkeling van de conjunctuur en de immigratie. Als de groei van het BPP toenam, zorgde dat met een vertraging van twee jaar tot een toename van de immigratie, daalde de groei van het BBP, dan konden we twee jaar later minder immigranten verwachten. Vanaf 2008 kwam echter nogal de klad in deze relatie. Of de BBP-groei nou toenam of niet, de immigratie bleef stijgen. De enige uitzondering was coronajaar 2020 (2018 in de figuur). Omdat de emigratie slechts in bescheiden mate toenam, steeg ook de netto migratie vrijwel analoog aan de immigratie. Met ongewijzigd beleid is het dan ook onwaarschijnlijk dat de netto migratie onder

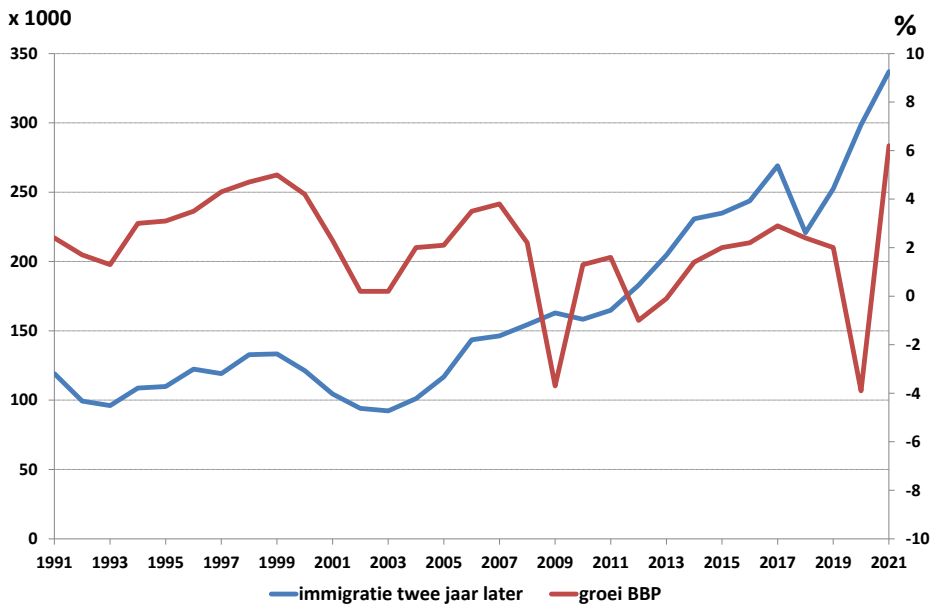
---

² In het jaar 2022 had Nederland voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een negatief geboorteoverschot.

³ <https://x.com/heindehaas/status/1716869351176089870?s=20>.

de 50.000 daalt, ook indien Nederland te maken krijgt met een recessie. Het geeft te denken dat zelfs in coronajaar 2020, een jaar waarin de grenzen lange tijd gesloten waren en er een recessie optrad, Nederland te maken had met een netto migratie van bijna 70.000 personen.

Figuur 1 Immigratie_{t+2} en BBP-groei (rechter y-as), Nederland 1991-2021*

*Immigratie in 2022 (2020 in de figuur) zonder personen met de Oekraïense nationaliteit.
Bron: CBS.

De échte economische determinanten van migratie

Hoe is het mogelijk dat de relatie tussen BBP-groei en immigratie zo is veranderd sinds de jaren tien van deze eeuw? Om deze vraag te beantwoorden moeten we nader kijken naar de macro-economische determinanten van migratie. Aan het begin van deze eeuw liet Leo de eerste persoon die ooit bij hem zou promoveren deze determinanten verder uitdiepen (Jennissen, 2004). In een notendop kwam het erop neer dat verschillen in het BBP per capita tussen het bestemmings- en het herkomstland de belangrijkste macro-economische determinant waren van internationale migratie in een context waarin migratiebelemmeringen geen rol spelen, bijvoorbeeld binnen de EU of tussen de staten van het Koninkrijk der Nederlanden. De aloude neoklassieke mechanismen die voor een nieuw welvaartsevenwicht zorgen (bijv. Ravenstein, 1889) hebben hier immers vrij spel. Als migratiebeleid ten tonele verschijnt, is de werkloosheid in het bestemmings-

land de belangrijkste determinant. Theoretisch sluit dit enigszins aan bij de *dual labor market*-theorie (Piore, 1979).

De conjunctuur in Nederland correleert met deze belangrijke determinanten van migratie, maar is zelf niet echt een belangrijke determinant. Het veranderend demografisch tij, waarbij de beroepsbevolking relatief kleiner wordt en de demografische druk dus oploopt, zorgt ervoor dat de correlatie tussen BBP-groei en de werkloosheid in Nederland kleiner wordt. Het is goed mogelijk dat er ook in tijden van laagconjunctuur een grote vraag naar arbeidskrachten blijft bestaan. De werkloosheid zal ongetwijfeld op een structureel lager niveau komen te liggen. Het is aannemelijk dat dit één van de achterliggende oorzaken is waarom het immigratiecijfer niet meer met een vertraging van twee jaar in de pas loopt van de conjunctuur.

Kleine radertjes in de demografische transitie

Het is jammer dat Leo afscheid neemt als hoogleraar in deze voor demografen interessante tijd. Deze tijd waarin de demografische transitie ons opzadelt met demografische rente, is voor hem ongetwijfeld een zeer interessant fenomeen dat hij graag had blijven onderzoeken. Gelukkig heeft hij er ongetwijfeld met zijn vooruitziende blik al over nagedacht en is het zeker niet uitgesloten dat hij na zijn pensionering onderzoek blijft doen op het snijvlak van economie en demografie. Op microniveau draagt Leo met zijn pensionering bij aan het toenemen van de grijze druk. Uiteindelijk zijn we zo gedurende onze levensloop allemaal, zelfs hoogleraren economische demografie, kleine radertjes in de demografische transitie.

Literatuur

- Jennissen R. (2004), *Macro-economic determinants of international migration in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Piore, M.J. (1979), *Birds of passage: Migrant labour in industrial societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ravenstein, E.G. (1889), The laws of migration. *Journal of the royal statistical society*, 52(2), 241-305.
- Van der Gaag, N. & Van Wissen, L. (2008), Economic determinants of internal migration rates: A comparison across five European countries. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 99(2), 209-222.
- Yildiz, D., Van Wissen, L., Olaya-Bucaro, O. & Samir, K.C. (2023), *Migration scenarios and their demographic impacts for the EU member states*. Laxenburg: IIASA/Den Haag: NIDI.

36 De kosten en baten van migratie

Han Entzinger

Gedurende het werkzame leven van Leo van Wissen – dat grotendeels samenvalt met het mijne – is migratie een steeds belangrijker determinant van demografische ontwikkelingen geworden. Lag het gemiddeld jaarlijks migratiesaldo voor Nederland in de jaren zeventig onder de 30.000, in het sinds 2014 verstreken decennium bedroeg dit gemiddelde bijna 100.000, met een vooral door de oorlog in Oekraïne bepaalde uitschieter van 224.000 in 2022. Intussen daalde de natuurlijke groei van de bevolking (geboorten minus sterfte) van 101.000 in 1972 naar – voor het eerst in Nederland – net onder nul een halve eeuw later, in 2022. Momenteel wordt de groei van de bevolking dus nog uitsluitend bepaald door migratie. Alle prognoses wijzen erop dat dit voorlopig zo zal blijven, niet slechts in Nederland, maar in grote delen van de westerse wereld. Geen wonder dat onder demografen de belangstelling voor oorzaken en gevolgen van migratie sterk is toegenomen, ook onder de demografen van het onvolprezen NIDI, waaraan Leo zo lang verbonden is geweest als onderzoeker en als directeur.

Niet alleen onder demografen is de belangstelling voor migratie gegroeid. Al jarenlang wordt migratie en alles wat daarmee samenhangt in grote delen van de wereld tot de meest prangende maatschappelijke vraagstukken gerekend. Dat geldt zeker voor Nederland. Geen wonder dat ook de politiek zich hierover heeft ontfermd, al baseert die zich hierbij helaas niet altijd op feitenkennis en aan wetenschappelijk onderzoek ontleende inzichten. In de politiek wemelt het van de onbewezen stellingen. In zijn onlangs verschenen boek *Hoe migratie echt werkt* behandelt Hein de Haas (2023) niet minder dan 22 van zulke ‘mythen’. Voorbeelden hiervan zijn dat alle migranten gelukszoekers zouden zijn, dat hun integratie zou zijn mislukt, dat mensen met een dubbele nationaliteit onvoldoende loyaal zouden zijn, dat migranten een land meer kosten dan ze opbrengen, of dat de verzorgingsstaat een aanzuigende werking op migranten zou hebben. Vooral op de laatste twee opvattingen wil ik in mijn korte bijdrage aan dit *liber amicorum* iets dieper ingaan.

Migratie en de verzorgingsstaat

In *Beyond the Welfare State* stelde de beroemde Zweedse econoom Gunnar Myrdal al meer dan 60 jaar geleden dat immigratie een uitdaging vormt voor de verzorgingsstaat. Aan de basis van de verzorgingsstaat ligt immers een gevoel van saamhorigheid binnen een bepaalde gemeenschap. De leden daarvan zijn

bereid tot inkomensoverdrachten, maar dan toch vooral onderling. Daarmee is de verzorgingsstaat naar zijn aard 'protectionistisch en nationalistisch' (Myrdal, 1960). Nieuwkomers die ook een beroep doen op met inkomensoverdrachten gefinancierde voorzieningen worden dan gemakkelijk weggezet als 'profiteurs'. In de wetenschappelijke literatuur wordt de hier geschetste spanningsrelatie vaak aangeduid als de *immigration/welfare paradox* (Bommes & Geddes, 2000; Brochmann & Hagelund, 2012).

In de loop der jaren is heel wat onderzoek verricht naar het economisch effect van immigratie op de landen van vestiging, begrijpelijkerwijs vooral door economen, en aanzienlijk vaker in de Verenigde Staten – het klassieke immigratieland bij uitstek – dan in Europa. De uitkomsten ervan variëren naar gelang het type migratie, de sector van de economie en de periode waarop het onderzoek betrekking heeft. In het algemeen kan men voor de Verenigde Staten vaststellen dat immigratie een licht positieve bijdrage heeft geleverd aan de economische groei. Hetzelfde geldt voor Europa, althans voor de landen waarvoor gegevens beschikbaar zijn (OECD, 2013). Doorgaans is de bijdrage aan de economie groter naarmate de immigratie selectiever is en het scholingsniveau van de nieuwkomers hoger.

Het aantal empirische studies naar de invloed van immigratie op de verzorgingsstaat is veel beperkter dan dat naar haar invloed op de economie in het algemeen. Voor de Verenigde Staten valt dit wellicht te verklaren omdat de verzorgingsstaat daar zwak is ontwikkeld, terwijl de sociale voorzieningen die er zijn vaak maar beperkt toegankelijk zijn voor immigranten. In Europa ligt dit anders, zeker in de meer egalitaire Noord-Europese landen (Boeri, 2010; Van der Waal *et al.*, 2013). Toch is ook daar relatief weinig onderzoek verricht. Dit zou kunnen zijn vanwege het politiek gevoelige karakter ervan. Als de kosten van immigratie hoger blijken dan de baten zou dit latente xenofobe gevoelens kunnen aanwakkeren (Burgoon & Rooduijn, 2021). In zo'n situatie kunnen opdrachtgevers redeneren dat het beter is dit niet te weten.

Toch betwijfel ik of dit een belangrijke reden is waarom zo weinig empirisch onderzoek is verricht naar de *immigration/welfare paradox*. De ware reden zou wel eens kunnen zijn dat zulk onderzoek zeer complex is en de onderzoeker voor tal van methodologische uitdagingen stelt. De resultaten zijn in hoge mate afhankelijk van de bij de opzet te maken keuzes. Zo maakt het veel uit of, in de termen van Vargas-Silva (2015), wordt gekozen voor een statische dan wel een dynamische benadering. Bij een statische benadering volstaat het om over een korte periode van bijvoorbeeld één jaar na te gaan wat immigranten bijdragen

aan de verzorgingsstaat en wat zij ontvangen. Bij een dynamische benadering analyseert men de kosten en baten van een migrant over diens gehele levensloop. De meeste migranten zijn netto contribuanten zolang zij werken, maar dat verandert zodra ze werkloos of arbeidsongeschikt worden of met pensioen gaan. Het maakt dan ook veel uit of de migrant blijft dan wel terugkeert. De geschiedenis van de 'gastarbeid' uit de jaren zestig laat zien dat de voordelen op korte termijn niet altijd opwegen tegen de nadelen op lange termijn. De grote vraag hierbij is natuurlijk wie de voordelen geniet (veelal het bedrijfsleven) en wie opkomt voor de nadelen (vaak de overheid en dus de belastingbetaler).

Nog meer dilemma's

Dit laatste brengt ons bij een volgend keuzemoment. Bezien studies naar de *immigration/welfare paradox* het effect van migratie op de hele economie van een land of beperken zij zich tot de impact op de overheidsmiddelen? En kijkt men in het laatste geval uitsluitend naar rechtstreekse inkomensoverdrachten (sociale zekerheid, AOW, etc.) of ook naar andere gebieden van overheidszorg, zoals huisvesting, onderwijs of gezondheidszorg? De opvattingen hierover lopen uiteen, maar in de schaarse, vaak al wat oudere Nederlandse kosten-batenstudies worden uitgaven op de genoemde gebieden beschouwd als kosten (Lakeman, 1999; Roodenburg *et al.*, 2003). Men kan ze echter ook zien als investeringen: tekortschietende voorzieningen leiden tot onvoldoende participatiekansen voor migranten in de toekomst en daarmee tot meer afhankelijkheid van sociale zekerheid. Dat roept echter weer de vraag op of de tweede en eventueel zelfs volgende migrantengeneraties bij zulke kosten-batenanalyses moeten worden betrokken en daarmee in wezen ook de vraag hoelang een migrant als migrant moet worden beschouwd.

De zojuist genoemde studies concluderen dat de immigratie Nederland veel meer heeft gekost dan heeft opgeleverd. Zij beperken zich evenwel tot enkele grotere 'minderheidsgroepen' wier opleidings- en inkomensniveaus onder het Nederlands gemiddelde liggen (Turken, Marokkanen, Surinamers) en gaan voorbij aan het feit dat Nederland ook hooggeschoolde en goed betaalde migranten ontvangt. Zeker de laatste jaren is hun aandeel in de totale immigratie sterk gegroeid. Een veel recentere studie (Van de Beek *et al.*, 2023) heeft wel betrekking op alle migranten, maar komt nog steeds tot de slotsom dat de totale impact van de immigratie op de publieke middelen in Nederland negatief is. Dit sluit absoluut niet uit dat de immigratie wel voordelig is voor de economie in haar geheel, maar dat hebben Van de Beek c.s. niet onderzocht. En was de verzorgingsstaat niet ook juist bedoeld om herverdeling van hogere naar lagere inkomens te waarborgen? Is het dan niet logisch dat migranten van deze

overdrachten profiteren zolang hun gemiddeld inkomensniveau onder het landelijk gemiddelde ligt?

Nog lastiger dan de al genoemde dilemma's is de vraag hoe om te gaan met tweede- en zelfs derde-orde-effecten van de *immigration/welfare paradox*. De wegen, het openbaar vervoer, maar ook andere publieke voorzieningen zoals het rechtsstelsel of het defensieapparaat staan mede ten dienste van migranten. Moeten die ook worden meegenomen bij een kosten-batenanalyse en, zo ja, voor welk deel? Vergelijkbare vragen rijzen wanneer men zich realiseert dat immigratie bepaalde bedrijfstakken met een tekort aan arbeidskrachten kan behoeden voor omvallen of kan voorkomen dat die zich naar lagelonenlanden verplaatsen. Aan de andere kant kan de beschikbaarheid van buitenlandse werknemers werkgevers doen besluiten om niet of minder te investeren in technologische innovatie of in om- of bijscholing van hun personeel. Daarmee kan op korte termijn wellicht worden bespaard, maar op de langere termijn juist niet. Immigratie kan economische groei bevorderen, maar ook afremmen.

Bij de berekening van kosten en baten van migratie kan men niet voorbijgaan aan het feit dat naast economische ook humanitaire redenen een rol kunnen spelen, in het bijzonder bij de toelating van asielzoekers en vluchtelingen. Hun opvang en het veelal moeizame integratieproces dat daarop volgt kost in Nederland alleen al enkele miljarden euro's per jaar aan publieke middelen. Ook al leidt dit soms tot politieke spanningen, een meerderheid van de bevolking vindt nog altijd dat deze humanitaire verplichting dient te worden nagekomen (De Coninck, 2020).

En tenslotte: wat te doen met emigratie? Hoeveel investeert een land in de opleiding van mensen die vervolgens het land verlaten om hun geluk elders te beproeven? Zouden deze mensen anders aan de economie hebben bijgedragen of vertrekken ze juist omdat ze geen baan kunnen vinden en dan misschien ten laste waren gekomen van de collectieve middelen?

Kortom, het is onmogelijk harde uitspraken te doen over de kosten en baten van immigratie zonder met allerhande dilemma's en keuzemomenten te worden geconfronteerd. Dat maakt het soms lastig om de vele fabels en mythen die op dit punt rondzingen te ontzenuwen. Mede hierdoor is migratie een gemakkelijke speelbal van politici geworden. Uit demografisch oogpunt is migratie zonder meer steeds belangrijker geworden. Dat neemt niet weg dat de ontwikkeling van de migratie primair afhankelijk is van economische factoren. Tegelijkertijd echter zijn het sociaal-culturele overwegingen die steeds relevanter worden bij een publieke opinie die allengs kritischer wordt over migratie (Van der Waal *et*

al., 2013). Deze spanningsrelatie is lastig te doorbreken, zeker in een open economie als de Nederlandse, waarin de roep om migratiebeperking steeds luider klinkt naarmate de aantallen toenemen. Niettemin lijkt bij een stagnerende natuurlijke bevolkingsaanwas voortgaande welvaarts-groei te vragen om een betrekkelijk open immigratiebeleid, zoals ook de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 redeneert (Staatscommissie, 2024). Daarbij moet dan wel voldoende aandacht zijn voor de kwaliteit van de arbeidsmigranten en voor hun arbeidsvoorwaarden. Bij een gezonde economie kan zo ook de verzorgingsstaat overeind blijven. Misschien blijkt de *immigration/welfare paradox* dan toch minder paradoxaal dan Myrdal in zijn tijd veronderstelde.

Literatuur

- Boeri, T. (2010), Immigration to the Land of Redistribution; *Economica*, 77(308): 651–687.
- Bommes, M. & Geddes, A. (2000), *Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State*. London: Routledge.
- Brochmann, G. & Hagelund, A. (2012), *Immigration Policy and the Scandinavian Welfare State 1945-2010*. Basingstoke: PalgraveMacmillan.
- Burgoon, B. & Rooduijn, M. (2021), 'Immigrationization' of welfare politics? Anti-immigration and welfare attitudes in context; *West European Politics* 44(2): 177-203.
- De Coninck, D. (2020) Migrant categorizations and European public opinion: Diverging attitudes towards immigrants and refugees; *Journal of Ethnic and Migration Studies* 46(9):1667–1686.
- De Haas, H. (2023) *Hoe migratie echt werkt: Het ware verhaal over migratie aan de hand van 22 mythen*; Amsterdam: Spectrum.
- Lakeman, P. (1999) *Binnen zonder kloppen: Nederlandse immigratiepolitiek en de economische gevolgen*; Amsterdam: Meulenhoff.
- Myrdal, G. (1960) *Beyond the Welfare State: Economic Planning and its International Implications*. New Haven: Yale University Press.
- OECD (2013) *International Migration Outlook 2013*. Paris: OECD Publishing.
- Roodenburg, H., R. Euwals, & Ter Rele, H. (2003) *Immigration and the Dutch Economy*. The Hague: CPB.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024) *Gematigde groei: Rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050*. Den Haag.
- Van de Beek, J., H. Roodenburg, J. Hartog & G. Kreffer (2023) *Grenzeloze verzorgingsstaat: De gevolgen van immigratie voor de overheidsfinanciën*. Zeist: Demo-Demo.
- Van der Waal, J., W. De Koster, & Van Oorschot, W. (2013) Three worlds of welfare chauvinism: How welfare regimes affect support for distributing welfare to immigrants in Europe; *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice* 15(2): 164-181.

37 Meer dan 200 Groninger rectoren in 410 jaar

Elmer Sterken

In 1614 werd de Duitse geleerde Ubbo Emmius uit Greetstiel aan de Dollard de eerste rector magnificus van de Groninger Hogeschool. Na Ubbo Emmius zijn in totaal 226 verschillende mannen en vervolgens twee vrouwen – Cisca Wijmenga in 2019 en Jacquélien Scherpen als laatste in 2023 - Emmius opgevolgd. De 229 rectoren van de ‘Universiteit van het Noorden’ geven een tijdsbeeld van ruim vier eeuwen wetenschapsbeoefening. Wie zijn die rectoren en hoe werden en worden zij verkozen of benoemd? Hoe oud waren de rectoren bij hun benoeming en hoelang bleven zij in het ambt of werden zij opnieuw benoemd? Hadden zij door de jaren heen dezelfde ervaring als hoogleraar bij de start van het rectoraat? Uit welke disciplines kwamen zij? En hoe is het hen na afloop van het rectoraat vergaan – hoe lang leefden zij bijvoorbeeld nog?⁴ Deze bijdrage geeft een overzicht van de benoemingen en de demografie van de Groninger rectoren.

Benoemingen

Anno 2023 benoemt de Raad van Toezicht van de universiteit de leden van het College van Bestuur en dus ook de rector magnificus. Een bestuurlijke benoemingstermijn van vier jaar is tegenwoordig de norm. Er is een benoemingsadviescommissie met leden uit de diverse betrokken geledingen, zoals de Raad van Toezicht, het College van Bestuur, het College van Decanen en de Universiteitsraad. Een aantal jaren geleden lag het primaat van de keuze van de rector magnificus nog bij het College van Decanen dat – via het College van Bestuur - een voordracht van de nieuwe rector aan de Raad van Toezicht gaf. En verder in het verleden lag de volledige verantwoordelijkheid tot het benoemen van de rector bij de senaat van de universiteit – de verzameling van hoogleraren - zelf. De senaat legde in die tijd verantwoording af aan de curatoren.

In de begintijd van de Groninger universiteit wisselde het rectoraat per jaar en wel kort voor of op de verjaardag van de universiteit: 23 augustus (er is een periode geweest waarin men de week voor de viering van de dies de nieuwe rector koos). De vergadering van hoogleraren kwam met een voorstel voor de bewindvoerders en later het Koninklijk Huis. De rector werd in die periode

---

⁴ In dit artikel is gebruik gemaakt van de web-pagina *Catalogus Professorum Academiae Groninganae*, die ter ere van het 400-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit ontwikkeld is. Deze website bevat gegevens van alle sinds 1614 in Groningen benoemde hoogleraren. Zie: <https://hoogleraren.ub.rug.nl> Zie ook: https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_rectores_magnifici_van_de_Rijksuniversiteit_Groningen

geholpen door twee assessoren, hoogleraren uit de andere faculteiten, waarvan ook de zojuist afgetreden rector weer deel uitmaakte.

In 1614 werden met Ubbo Emmius de hoogleraren Hermann Ravensperger, Nicolaus Mulerius, Franciscus Gomarus en de enige Groninger Johannes Huninga benoemd. Ubbo Emmius nam het eerste jaar de verantwoordelijkheid van het rectoraat op zich. Bij toerbeurt hebben de andere vier hoogleraren de eerste jaren het rectoraat vervuld, waarbij het de gewoonte was om ieder jaar een andere rector te selecteren (deze gewoonte is grotendeels tot 1960 aangehouden). Men stelde in 1642 vast dat het de voorkeur had om tussen de vier faculteiten van toen, Theologie, Wijsbegeerte, Rechten en Geneeskunde, de kandidaten voor het rectoraat te wisselen (Van Berkel, 2014, p. 101). De regelmatige afwisseling van het rectoraat tussen de faculteiten is weliswaar nagestreefd, maar in de eerste eeuw van het bestaan niet altijd gelukt.

Naast de vier moederfaculteiten zijn eerst Letteren, Wiskunde en Natuurwetenschappen (tegenwoordig Science and Engineering) en de Sociale Wetenschappen als faculteiten toegevoegd en tegenwoordig kent de Groninger universiteit zelfs 11 faculteiten. Het leeuwendeel van de 229 Groninger rectoren is evenwel afkomstig uit de faculteiten van het eerste uur: Theologie (45), Wijsbegeerte (19), Geneeskunde (43) en Rechten (40). Uit de Letteren (38), Wiskunde en Natuurwetenschappen (37) en de overige faculteiten (Gedrags- en Maatschappijwetenschappen en Economie en Bedrijfskunde (7) komen de overgebleven rectoren. Er is een aantal hoogleraren dat zich met wat men nu een natuurwetenschappelijke discipline zou noemen, bijvoorbeeld de farmacie, in de geneeskunde benoemd. Vele hoogleraren waren actief in domeinen die men nu onder de letterenfaculteit zou rekenen, maar vielen destijds onder de wijsbegeerte. En zo is bijvoorbeeld opvallend dat de Zwitserse wiskundige Johann Bernouilli - rector magnificus in 1699-1700 – eveneens tot de faculteit wijsbegeerte gerekend werd.

Van Berkel (2014, 2017, 2022) maakt in zijn geschiedschrijving van de Universiteit van het Noorden onderscheid tussen de vroege (1614-1875), de klassieke (1876-1945) en de moderne universiteit (1945-2021). Met deze indeling kunnen we duidelijk maken hoe in de loop van de tijd het relatieve aandeel van de theologie en de wijsbegeerte ten gunste van de letteren en wiskunde en natuurwetenschappen afgenomen is (zie Tabel 1).

Enkele beroemde Groninger Rectoren

Behalve Ubbo Emmius (1614-1615) heeft de universiteit andere beroemde Rectoren gehad. De bekendste is wellicht Frits Zernike (1938-1939) die in 1953 de Nobelprijs voor Natuurkunde gekregen heeft. En een illustere naam is de Zwitserse wiskundige Johan Bernouilli (1699-1700), naar wie de Bernouilliborg op de Zernike campus vernoemd is.

Voor wie bekend is met de Groninger straatnamen komen de theoloog Antonius Deusing (1653-1654), de medicus Petrus Camper (1765-1766), de medicus Evert Jan Thomassen a Thuessink (1797-1798, 1809-1810), de jurist Cornelis Star Numan (1839-1840, 1854-1855) en de astronoom Johannes Cornelis Kapteyn (1890-1891) bekend voor.

Binnen de universiteit is de theoloog Leonard Offerhaus (1738-1739, 1745-1746, 1754-1755) als naamgever van een collegezaal in het Academiegebouw, de natuurkundige Theodorus van Swinderen (1822-1823) als naamgever van het pand aan de Oude Boteringestraat, de psycholoog Gerard Heymans (1908-1909) als naamgever van de mooiste collegezaal van het Academiegebouw, de jurist Jan Simon van der Aa (1917-1918) en de theoloog Gerardus van der Leeuw (1934-1935) als naamgevers van studieverenigingen bekend.

Tabel 1 Aantallen eerste benoemingen tot rector magnificus per faculteit

Faculteit	Vroeg (1614-1875)	Klassiek (1876-1945)	Modern (1946-2023)
Geneeskunde	25	15	3
Letteren	13	15	10
Rechten	29	8	3
Sociale wetenschappen	0	1	6
Theologie	34	10	1
Wijsbegeerte	19	--	--
Wiskunde en natuurwetenschappen	11	18	8

In totaal hebben 75 van de 229 Groninger Rectoren meerdere benoemings-termijnen gehad. De absolute koploper is Gerardus Lammers die zelfs negen maal de functie vervuld heeft. Deze in 1642 in Kleef geboren medicus werd op 25-jarige leeftijd in 1667 als hoogleraar en vervolgens in 1674 voor de eerste keer tot rector benoemd om 42 jaar later in 1716 voor de negende maal het ambt op zich te nemen. Franciscus Gomarus (1618-1636) – in 1614 benoemd als theoloog – en de hoogleraar Welsprekendheid Adam Isinck (1703-1725) hebben zes maal één jaar de academische senaat voorgezeten. Drie hoogleraren hadden de eer om vijf maal, acht om vier maal, maar liefst 20 om drie maal en 41 om twee

maal rector magnificus te zijn. In de laatste categorie vallen ook recente benoeringen: de hoogleraar Middeleeuws Latijn Louk Engels (1981-1984 en 1988-1991) en de hoogleraar Macro-economie Simon Kuipers (1988 en 1991-1994).

Demografie

De levensverwachting van mensen in Nederland is sinds 1830 sterk toegenomen (Van Poppel *et al*, 2005). Volgens het CBS hebben mannen van 21 jaar in 2022 naar verwachting nog ongeveer 60 jaar te leven. In 1861 was dit ongeveer 39 jaar. Voor mannen van 61 jaar is de verwachting in 2022 ongeveer 22 jaar, terwijl dat in 1861 slechts 13 jaar was. In de eeuwen daarvoor was de levensverwachting nog beperkter, dus hoogstwaarschijnlijk ook voor de Groningse rectoren. Omdat het leven korter was en er zeker in de academische wereld een grote schaarste aan wetenschappelijk talent bestond, werden academici gemiddeld jonger tot hoogleraar benoemd.

Jacobus Alting is de hoogleraar die op de jongste leeftijd tot rector benoemd is. Alting werd in 1643 op 24-jarige leeftijd als opvolger van Gomarus tot Hoogleraar Oostersche Talen (Hebreeuws) benoemd en werd op 27-jarige leeftijd rector magnificus. De oudste voor het eerst benoemde rector magnificus is de omstreden en door de Duitse bezetter benoemde hoogleraar Gemanistiek Johannes Marie Neele Kapteyn: een maand voor zijn 70ste verjaardag werd Kapteyn in 1940 rector. Over de vier eeuwen heen is de gemiddelde en de mediane aanstellingsleeftijd 47 jaar bij een eerste benoeming. Recordhouder wat betreft de leeftijd bij aanstelling is Johannes Braun in 1708 bij zijn vierde benoeming: hij was toen 80 jaar en overleed in het ambt na enkele maanden al in december 1708.

Wat betreft de duur van de aanstelling als rector magnificus geldt dat slechts sinds de jaren zestig van de vorige eeuw de aanstellingsduur langer dan een jaar is, met uitschieters tot 8,5 jaar in het recente verleden. Een enkele keer is een benoeming korter dan een jaar – veelal in een periode van vervanging. Tabel 2 bevat enkele gegevens rond de leeftijd van benoeming tot hoogleraar, leeftijd van eerste benoeming tot rector magnificus en het verschil tussen de laatste twee reeksen: het aantal ervaringsjaren. Wat betreft de leeftijd van benoeming tot hoogleraar zijn er vier benoeringen op 24-jarige leeftijd en in totaal 34 benoeringen onder de 30 jaar voor (in 1918 de theoloog Gerardus van der Leeuw op 28-jarige leeftijd).

Tabel 2 Demografie van Rectores Magnifici (mediaan, (leeftijds)jaren)

	Vroeg (1614-1875)	Klassiek (1876-1945)	Modern (1946-2023)
Benoeming tot hoogleraar	36	38	38
Benoeming tot Rector Magnificus	43	51	54
Ervaring	6	13	14
Leeftijd bij overlijden	67	74	84
Aantal levensjaren na het rectoraat	10	20	28

In Tabel 2 staat ook de mediane levensduur van de rectoren voor de laatste aanstellingsperiode. Er is ook een toename van de levensverwachting na afloop van de laatste termijn van het rectoraat. naar de vroege, klassieke en modern periode van de Groninger universiteit.

Besluit

In 410 jaar zijn er aan de Rijksuniversiteit Groningen in totaal 362 benoemingen van 229 verschillende personen tot rector magnificus geweest. De functie van rector magnificus is door de eeuwen heen veranderd van 'hoofd van de school' tot universitair bestuurder. Leidde dat tot voor kort tot de benoeming van meer ervaren hoogleraren, recentelijk is er een ommekeer en lijken de rectoren van Nederlandse universiteiten weer jonger. Was het vroeger gebruikelijk dat een van de zittende senaatsleden de rol van rector toebedeeld kreeg, tegenwoordig worden ook hoogleraren "van buiten" als rector magnificus benoemd.

Literatuur

- Van Berkel, K. (2014), *Universiteit van het Noorden, Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, Deel 1 – De oude universiteit 1614-1876, Verloren, pagina 101.
- Van Berkel, K. (2017), *Universiteit van het Noorden, Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, Deel 2 – De klassieke universiteit 1876-1945, Verloren.
- Van Berkel, K.(2022), *Universiteit van het Noorden, Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, Deel 3 – De zakelijke universiteit, 1945-2021, Verloren.
- Van Poppel, F., Deerenberg, I., Wolleswinkel-van den Bos, J. & Ekamper, P. (2005), Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doods-oorzakenpatroon, *Bevolkingstrends*, 3e kwartaal, 13-25.

38 Demography, firm dynamics and regional labour markets: useful metaphors?

Sierdjan Koster, Viktor Venhorst en Jouke van Dijk

Nature, or ...?

In the early 1950s, economists Edith Penrose and Armen Alchian engaged in an entertaining and somewhat villainous debate in *The American Economic Review*. It concerned the use of biological analogies in analysing and understanding economic phenomena, in particular firm dynamics. The start of the exchange was Penrose's response to an article by Alchian in which he proposed that changes in firm populations can be understood in a framework that is akin to the idea of natural selection in biology. Or, as Penrose puts it: "*...a natural selection analogy, dubbed by one writer viability analysis*" (Penrose, 1952, p. 804). Penrose is not a fan and she goes on to argue that the use of biological analogies in the economy is inherently problematic as the dynamics in firm populations are governed by 'willful' behaviour of businesses and their owners rather than by genetic imprinting and random adaptations of DNA. She concludes: "*To treat the growth of the firm as the unfolding of its genetic nature is downright obscurantism.*" (ibid, p. 819). Alchian responds: "*..., I could stop if Mrs. Penrose had criticized only the analogy, for then her criticisms would have been irrelevant. But some of her criticisms are directed at the theory, and they are incorrect.*" (Alchian, 1953, p. 601).

From biology to demography

The exchange between Penrose and Alchian is entertaining not only because of its form. The use of biological metaphors is widespread in economics and dates back at least to the work by Marshall who compared a population of firms to trees in a forest with some falling down and others thriving. And, arguably, biological analogies have become more prominent over time. Evolutionary economic geography is currently one of the main approaches in economic geography. And also, although not fully comparable, demographic approaches to firm dynamics are still used frequently. Demography concerns itself with the birth, health, mobility and demise of individuals. In recent decades great strides have been made in the field as demographers developed a greater understanding of the drivers of these macro level outcomes, as they linked them to context and micro level characteristics. Related to biology, and biologic drivers of macro level demographic outcomes, this involved the inclusion of behavioural approaches, developing what can be considered a model of "demographic man" shaping their

life in a context of opportunities and constraints (De Bruijn, 1999). In light of these developments, it is still relevant to ask the question to what extent biology and demography inspired approaches to firm dynamics are appropriate.

Handle with care

In 1999, Leo van Wissen was appointed as Professor of Demography of Firms at the Department of Economic Geography at the Faculty of Spatial Sciences (FSS) in Groningen. He introduced demographic concepts for the analysis of economic geography and regional labour market dynamics, used for example in the dissertations of Sierdjan Koster (2006) and Viktor Venhorst (2012) which he supervised together with Jouke van Dijk. Later his chair was repositioned as professor of Economic Demography in the Department of Demography. In light of these positions, Van Wissen (2002) asked the same question as Penrose and Alchian with regards the demography of the firm. Is it a useful metaphor and, possibly more important even, does a demographic approach to firm dynamics lead to new insights? Van Wissen, as Penrose, is hesitant in taking the analogy too far. Demographic events that are univocally defined at the level of individual people and households become somewhat muddy when transferred to the realm of firms and organization. For the birth of firms, for example, it is unclear what the population at risk is. Are they started by people active on the labour market or are they the offspring of the existing firm population (spin-offs)? Similarly, the death of a firm has many dimensions to it. It can be seen as a sign of under-performance and failure as it is not able to hold its own in the market. At the same time, if a start-up is purchased by another firm, it is recorded as an exit from the market but it arguably constitutes the pinnacle of success for many entrepreneurs. In a more philosophical sense, one could even debate whether the dissolution of the start-up is in fact an exit as the business continues to be active although in another organizational form. Van Wissen (2002, p. 267): "*The exact nature of entry and exit processes is, of course, different from human populations, and it is a mistake to pursue the demographic metaphor too far in this direction.*"

The contribution of demographers

What then is the possible contribution of a demographic approach to assessing firm dynamics? "*The demographic metaphor does not arise because of applying biological laws to firms, but because of the methodological similarities in population dynamics and micro-macro linkages.*" (Van Wissen, 2002, p. 277). Even though firms and biological entities are different beasts, the aggregate dynamics in their populations can be studied and understood with the same analytical toolbox. By and large, there are three ways in which the demographic

approach contributes to firm dynamics. Firstly, it offers a set of instruments, measures and (projection) models to document and predict firm events. These include (dynamics in) birth rates, mortality and survival rates as well as relocation rates. Secondly, demography offers a rich conceptualisation of time which includes three dimensions: age, cohort and period. Thirdly, and related to the previous, a demographic frame inherently comes with a focus on the entire life-course instead on the current situation or a single event only.

Moving forward

In our observation, there has been little conceptual progress in the use of demographic measures in firm dynamics in the last decades. The measurement of firm events in terms of birth rates, survival and death has remained more or less the same in the last twenty years with the same criticisms (Van Wissen, 2002 and Penrose, 1953) still applying. Also, while different dimensions of time are recognized, the full methodological and conceptual toolbox that demography offers, is scarcely used beyond simple time controls in empirical studies on firm dynamics. Adopting a longer-term perspective on firm dynamics, in contrast, has become more common, not in the least in the economic geography group at FSS.

The advent of large, longitudinal and micro-level datasets has made it possible to follow people, their position in firms and firms proper over a much longer time. The relevance of a life-course perspective on firms and their owners also increased as average firms size decreased over time. In fact, in the Netherlands, the number of employing firms has remained more or less stable in the last 20 years. The number of single person firms has instead skyrocketed. With this development, labour market dynamics are now more prominently at the root of many dynamics that we see in the firm population as well. Arguably, the two fields have moved much closer to one and other.

Adopting a labour market perspective on firm dynamics more explicitly opens up the demographic toolbox to understanding firm dynamics. Starting and owning a firm can be conceptualized as a labour market status that is weighed against other options on the labour market. The long term expected pay-out – in a neoclassical framework – is then the benchmark against which a choice between self-employment/firm owner and wage employment is made. From this perspective, firm dynamics are, at least partially, influenced by the career path of individuals. The success of firms can then not only be understood at the level of the firm but also in the career progression of the owner (see, for example, Bay and Koster, 2023). In this way, the marriage of firm dynamics and labour market dynamics has opened up quite a natural road to include a demographic frame-

work in understanding not so much the dynamics in firm populations, but rather the antecedents and success of firms and their owners. This goes some way in addressing the wish by Van Wissen (2002): *“For instance, a multidimensional model of the transitions between the states of unemployed, employee, self-employed and employer might prove very valuable here.”*

Such a micro-demographic longitudinal perspective opens the door to a deeper understanding of labour market and firm dynamics, as this career is then viewed in the context of other states and events in the individual’s life course. Residential location, the presence of a partner and/or children, coupled with the individual’s educational profile, work experience, mobility preferences and timing relative to life events and wider societal changes can together be understood to, for example, determine one’s flexibility in responding to adverse economic shocks (Venhorst, 2017). This has profound implications for understanding inequalities and differences in regional economic dynamics.

Conclusion

The, in the spirit of Van Wissen, careful and measured application of the macro level and more formal demographic framework, in spite of its conceptual limitations, has served to increase our understanding of firm dynamics, by providing a consistent apparatus to identify key events and adequately measure their risk of occurrence. From this, and spurred by the increased availability of high quality longitudinal micro data, there is an opportunity for the field of firm demography to capitalize on the increased conceptual prowess in main stream demography. For example, the life course helps identify new background characteristics, not in the least those related to the labour career of the individual, thus generating novel insights in the contextual factors shaping the behaviour of (potential) entrepreneurs and their macro level outcomes. In addition, opportunities continue to arise by drawing lessons from a perhaps more classic demographic focus on the quality of measurement, such as the careful definition of population at risk and the rich conceptualization of time and timing of events. A productive line to carry forward: *“It is the link between the micro processes of selection and change, and their macro consequences at the population level that is the potential added value of demographers in this field.”* (Van Wissen, 2002, p. 267).

References

- Alchian, A.A. (1953), Biological analogies in the theory of the firm: Comment. *The American Economic Review*, 43(4), 600-603.
- Bay, F. & Koster, S. (2023), Self-employment career patterns in the Netherlands: exploring individual and regional differences. *The Annals of Regional Science*, 71(3), 601-625.
- De Bruijn, B.J. (1999), Foundations of demographic theory: Choice, process, context. PhD Thesis, University of Groningen.
- Koster, S. (2006), Whose Child? How existing firms foster new firm formation: Individual start-ups, spin-outs and spin-offs. PhD Thesis, University of Groningen.
- Penrose, E.T. (1952), Biological analogies in the theory of the firm. *The American economic review*, 42(5), 804-819.
- Van Wissen, L.J.G. (2002), Demography of the firm: A useful metaphor? *European Journal of Population*, 18, 263-279.
- Venhorst, V. (2012), Smart move? The spatial mobility of higher education graduates. PhD Thesis, University of Groningen.
- Venhorst, V. (2017), Constrained choice? Graduate early career job-to-job mobility in core and non-core regions in the Netherlands. In: J. Corcoran & A. Faggian (Eds.). *Graduate migration and regional development: An international perspective* (pp. 82-113). (New horizons in regional science series). Edward Elgar Publishing.

39 Migratie: grootste kwelgeest voor prognoses?

Annika Smits en Bart Sleutjes

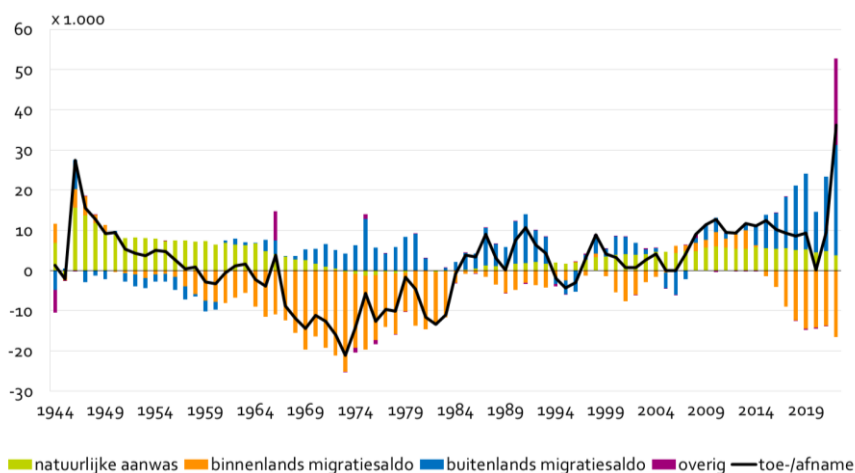
“Veel demografen houden niet van migratie. Het is lang niet zo stabiel als geboorte en sterfte, het bestaat ook eigenlijk uit twee componenten, namelijk instroom en uitstroom, maar ook uit korte- en lange-afstandsmigratie, of binnenlandse en buitenlandse migratie, en ook de oorzaken van migratie zijn vaak ook heel on-demografisch. Voor economische, politieke, of geografische factoren die bij migratie een rol spelen moet je dan ook eerder bij andere disciplines aankloppen.”

Met deze woorden vatte jij al in 2016 samen hoe migratie de grootste kwelgeest van de regionale prognose is. Dat deed je in een bijdrage ter gelegenheid van het afscheid van Jan Starmans bij de Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de gemeente Den Haag. Nu ga je zelf afscheid nemen van de demografie, al geloven wij daar voorsnog weinig van. Niet alleen omdat we je kennen als een zeer betrokken en geïnteresseerde collega, maar simpelweg omdat ieder mens is overgeleverd aan de demografie. Ook degenen die beroepsmatig een heel ander pad hebben gekozen, volgen de verschillende knooppunten van de demografische wandel.

Die wandel, ofwel de loop van de bevolking, brengen we voor Amsterdam geregeld in beeld. Het is slechts één figuur waar talloze ontwikkelingen en verhalen achter schuilen. Persoonlijke en grootstedelijke vraagstukken: van babyboomers tot gastarbeiders en arbeidsmigranten, van verkrotting tot gebundelde deconcentratie en verhuiscens, van vergrijzing tot expats en van het dalende geboortecijfer tot de internationalisering van het hoger onderwijs. Deze figuur laat zien hoezeer de migratie de groei van de Amsterdamse bevolking beïnvloed heeft, en hoe lastig het is de toekomstige ontwikkeling van de migratie in te schatten (Figuur 1).

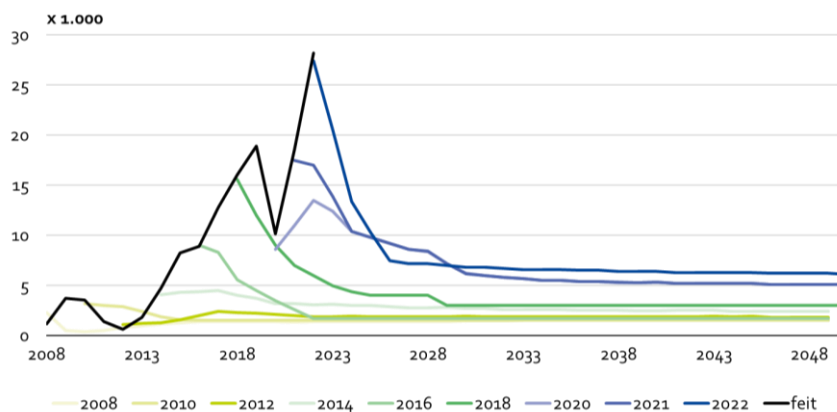
Hoe lastig de buitenlandse migratie zich laat prognosticeren laten we zien in Figuur 2, waarin de inschatting van het buitenlands migratiesaldo tot 2050 is weergegeven volgens verschillende Amsterdamse prognoses. Een korte samenvatting van jarenlang prognoses maken: we zitten te laag. Het saldo is elk jaar weer hoger dan verwacht. Waar we in eerdere prognoses uitgingen van een redelijk stabiel saldo, zien we in recentere prognoses het huidige hoge saldo als een tijdelijke situatie. Dit hoge saldo zal, zo is de aanname, door Europese afspraken over de asielmigratie en het aantrekkelijker worden van andere landen en regio's voor de arbeidsmigratie op den duur weer dalen en derhalve leiden tot een meer gematigde groei.

Figuur 1 De loop van de Amsterdamse bevolking, 1944-2022

Bron: O&S Gemeente Amsterdam

Figuur 2 Buitenlands migratiesaldo voor Amsterdam, 2008-2050, volgens verschillende prognoses

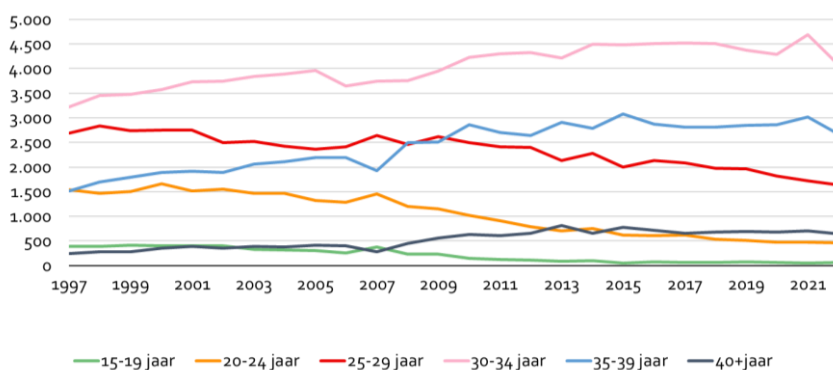

Bron: O&S Gemeente Amsterdam.

Nadat jij in 2016 schreef over de total fertility rate die in Nederland al decennia nauwelijks verandert, blijkt het geboortecijfer toch minder voorspelbaar dan voorheen. In Nederland, en ook in Amsterdam, nam het aantal geboorten de laatste jaren steeds verder af. In 2022 werden in Amsterdam 9.708 baby's geboren, het laagste aantal in 25 jaar tijd. Dit terwijl het aantal vrouwen in de

stad gedurende dezelfde periode juist sterk toenam. In Amsterdam is de afname van het aantal geboortes het sterkst onder vrouwen van 20 tot en met 29 jaar. Figuur 3 laat zien dat het aantal geboortes onder deze leeftijden al sinds 2007 daalt, terwijl dat voor de groep van 30 tot en met 34 pas sinds 2019 zo is. Amsterdamse vrouwen krijgen op steeds latere leeftijd kinderen, net als in heel Nederland. De moeders van baby's die in 1975 geboren werden in de stad waren gemiddeld 26 jaar oud, in 2022 is dit opgelopen naar 32 jaar.

Figuur 3 Geboorten naar leeftijdscategorie van moeder, 1997-2022

Bron: O&S Gemeente Amsterdam

Het dalende geboortecijfer staat een ongekend sterke groei van de stad echter niet in de weg. Sinds 2008 neemt het aantal inwoners in de stad toe met gemiddeld 10.000 inwoners per jaar, enkel onderbroken door een korte dip in de coronajaren. Het aantal sterfgevallen ligt nog altijd lager dan het aantal geboortes en daarnaast zorgt vooral een positief migratiesaldo voor groei. Daarnaast kreeg de stad er in 2022 ruim 20.000 inwoners bij door de gemeentelijke herindeling met Weesp. Het binnenlands migratiesaldo is sinds 2015 negatief. Het zijn vooral gezinnen met jonge kinderen die de stad verlaten. De komende jaren zal blijken in hoeverre de nieuwste prognoses de werkelijkheid zullen weerspiegelen. Vast staat nu al dat de aandacht voor demografische ontwikkelingen steeds groter wordt. Steeds meer feiten, uitleg en meningen over migratie kregen afgelopen jaar een plek in de media. Zo was de levensverwachting even wereldnieuws en onlangs kreeg zelfs het steeds verder dalende vruchtbaarheidscijfer in Nederland wat belangstelling van mensen met een mening.

Dit alles zou het begin kunnen zijn van een opleving van de demografie. In 2016 schreef je: "Inmiddels zitten we in een situatie waarbij aan de universiteiten niet veel belangstelling meer is bij studenten voor regionale demografie en prognoses. Er is trouwens überhaupt vergeleken met enkele decennia geleden minder belangstelling voor de demografie als afzonderlijke opleiding." Het is je gegund dat aan deze ontwikkeling een einde komt en dat een nieuwe generatie demografen het stokje overneemt.

40 Veranderende levenslopen na de babyboom

Coen van Duin, Peteke Feijten, Ruben van Gaalen, Carel Harmsen, Corina Huisman, Han Nicolaas, Saskia te Riele en Lenny Stoeldraijer

“At various moments in life, people experience events that involve important changes in the structure of their lives. These events are either the result of intentional choices, or caused by other events taking place in the context in which they live.... According to the life course approach, these events, or transitions in life, do not occur at random or in isolation, but have a certain structure. The fundamental concept underlying this structure is time.”
(Dykstra & van Wissen, 1999)

Inleiding

In dit liber amicorum wordt stilgestaan bij Leo van Wissen als demograaf. Hij heeft geboorte, sterfte en andere demografische levensgebeurtenissen in de bevolking bestudeerd en geprognoseerd. In deze bijdrage beschouwen we Leo zelf als actor van demografische gedrag. Dat doen we vanuit een maatschappelijk generatie-perspectief. Het idee achter maatschappelijke generaties is dat mensen worden gevormd (onder andere) door de sociale omstandigheden en historische gebeurtenissen in hun ‘formatieve jaren’, ongeveer van hun 10^e tot hun 25^e. De ervaringen die men dan opdoet zouden voor de rest van het leven mede bepalen hoe men het leven beziet en welke maatschappelijke kansen men krijgt. Zo ontstaan er verschillen in preferenties, meningen en houdingen tussen opeenvolgende generaties. Iedere nieuwe generatie jonge mensen heeft zo haar eigen maatschappelijke ervaringen en sociaal-culturele bagage en dit bepaalt voor een groot deel de verdere levensloop. De bekendste generatie-indeling is die van Becker (1992). Hij onderscheidt groepen van 15 geboortejaren die hij karakteriseert als generaties, waarvan er hieronder enkele (waaronder die van Leo) uiteen worden gezet (o.b.v. SCP, 2010).

Leo is geboren in 1956, zijn formatieve jaren vielen van 1966 tot 1981. Daarmee bevindt Leo zich in de voorhoede van de ‘verloren generatie’. De ‘verloren generatie’ (1955-1970) groeide op tijdens de economische recessie van de jaren ’80, en had te maken met hoge werkloosheid en geringe carrièrekansen toen zij de arbeidsmarkt betrad. Ondanks een economische tegenslag in hun jeugd protesteerden ze niet. Dit is een zelfstandige generatie met een no-nonsense mentaliteit. De generatie experimenteerde met samenlevingsvormen (ongehuwd samenwonen/latten). Vrouwelijk leiderschap kwam op, met meer nadruk op het belang van de balans tussen werk en privé. Op dit moment bezet deze generatie veelal topposities. De generatie vóór Leo wordt de ‘protest-

generatie' (1940-1955) genoemd. Deze zette zich af tegen de gevestigde, verzuilde maatschappelijke orde van hun ouders, voor wie materiële wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog centraal had gestaan. Zelfontplooiing, burgerlijke ongehoorzaamheid, rebellerende popmuziek, lange haren, geestverruimende middelen en vrije seksuele moraal resulteerden in een nieuwe levensstijl. In 1968 ontvlamde de sluimerende onvrede onder jongeren: in heel West-Europa was veel protest. De generatie na Leo wordt de 'pragmatische generatie' (1970-1985) genoemd. Deze groeide op in een periode van economische voorspoed en weinig begrenzing door knellende normen en waarden – bevochten door hun ouders (de protestgeneratie). Ze waren vrij om hun eigen keuzes te maken in het leven. Geluk in het leven, het doen van 'mijn eigen ding', flexibiliteit, jezelf zelf, zijn de belangrijkste waarden. Werken is zeker belangrijk, maar niet zaligmakend. Het verwijt is nogal eens dat de cultuur van over alles en nog wat onderhandelen gepaard gaat met een gebrek aan discipline en plichtsbesef.

Opeenvolgende generaties vertonen verschillend demografische gedrag, zoals we hier zullen illustreren. Of Leo zich herkent in het gedrag van zijn generatie en of hij zichzelf beschouwt als lid van een 'verloren generatie' mag hij zelf bepalen. Onderstaande figuur laat zien hoe de demografische levensloop van de mannen van Leo's generatie verschilde van die van de generatie ervoor en erna. Hiervoor zijn 5-jaars-groepen gehanteerd (dus deelpopulaties van Becker's 15-jarige generaties), om een wat scherpere vergelijking te kunnen maken.

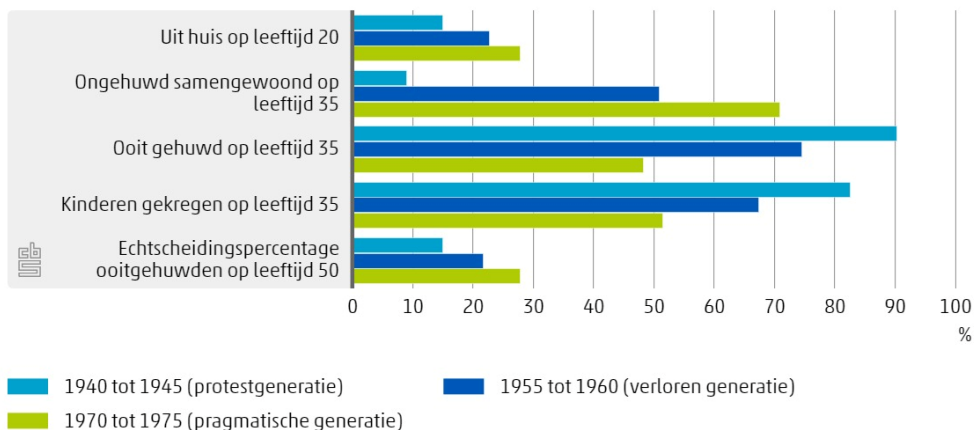
Uit huis gaan

In opeenvolgende generaties gingen jongvolwassenen eerder uit huis. Voor de generatie 1940-45 was jong uit huis gaan lastig, vanwege de enorme woningnood in de wederopbouwperiode. Slechts 15% van de mannen uit dit geboortecohort was op zijn 20ste uit huis gegaan. In Leo's geboortecohort (1955-1960) was dit toegenomen tot 23%. Dit heeft mogelijk te maken met een toename van het aantal (uitwonende) studenten door de invoering van de Mammoetwet in 1968. Kinderen geboren in 1956 waren de eersten die instroomden naar het middelbaar onderwijs na de invoering van de Mammoetwet. Toch was de stijging van het opleidingsniveau in Leo's cohort beperkt: het percentage hbo- of universitair geschoolde mannen, dat vanaf geboortecohort 1920-1925 consistent was toegenomen, stagneerde in de geboortecohorten 1950-1970 op 30%. Pas vanaf geboortecohort 1970-1975 nam het weer verder toe (Herweijer 2010, o.b.v. Enquête Beroepsbevolking). Toen liep ook het aantal jongens die op hun 20ste uit huis waren gegaan verder

op, tot 28%. Dat meer jongeren in deze generaties gingen studeren zal aan deze toename hebben bijgedragen.

Meegemaakte levensloopgebeurtenissen per generatie, mannen

Relatievorming: huwen en ongehuwd samenwonen

De mannen uit de vooroorlogse generaties trouwden bijna allemaal, en dat deden ze redelijk jong. Van de mannen uit 1920 was 90% al op 35-jarige leeftijd getrouwd, of getrouwd geweest. Dit percentage was stabiel, totdat bij generatie 1945 de daling inzette die pas rond generatie 1980 stabiliseerde op een niveau van ongeveer 45%. De daling in huwen werd gedeeltelijk gecompenseerd door ongehuwd samenwonen. Voor mannen geboren voor de oorlog was dit een nog een haast ondenkbare samenleefvorm, maar dankzij de verruiming van normen en waarden door de protestgeneratie nam dit fenomeen in de jaren '60 en '70 rap toe. In Leo's generatie had de helft van de mannen op hun 35^e ongehuwd samengewoond. Het aandeel dat getrouwd was (geweest) voor hun 35^e was in dit cohort nog hoger: 75%. In de generatie daarna draaide dit om: op hun 35^e waren er meer mannen die ongehuwd hadden samengewoond (71%) dan mannen die getrouwd waren (geweest) (48%). De ontzuiling en secularisering hebben ook bijgedragen aan de daling in huwelijken. Van generatie 1945-1954 beschouwde 43% zich rond hun 60^e als niet-kerkelijk. Bij generatie 1955-1965 lag dit op deze leeftijd op 49%. Bij generatie 1966-1974 zal het aandeel niet-kerkelijken op deze leeftijd waarschijnlijk rond de 58% liggen.

Gezinsvorming

Bijna 70% van de mannen van Leo's generatie hebben, gemeten op 35-jarige leeftijd, kinderen gekregen. Bij de in de eerste helft van de jaren '70 geboren generatie is dat aandeel gedaald naar iets meer dan 50%, terwijl van de mannen die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn geboren nog meer dan 80% kinderen kreeg.

Achterliggende processen die hiervoor verantwoordelijk zijn, zijn de eerst dalende en daarna weer stijgende leeftijd bij geboorte van het eerste kind en de over generatie heen toenemende kinderloosheid.

Vrouwen –van de mannen weten we minder– die geboren zijn in 1944 of 1945 kregen hun eerste kind gemiddeld op 24,5-jarige leeftijd. Zowel de generaties ervoor als erna kregen hun eerste kind op latere leeftijd. Leo's vrouwelijke jaargenoten kregen hun eerste kind gemiddeld op 26,6-jarige leeftijd. Inmiddels ligt die leeftijd in de buurt van 30 jaar (voor mannen zal die leeftijd 2,5 tot 3 jaar later liggen).

De andere grote ontwikkeling is de toenemende kinderloosheid. Van de vrouwelijke generatiegenoten van Leo kreeg bijna 83% kinderen, bij hun voorgangsters was dat nog bijna 90%. Driekwart van de vrouwen heeft uiteindelijk kinderen gekregen. Bij mannen zal dat iets lager liggen.

Generatie 1945 kreeg gemiddeld twee kinderen. Van de vooroorlogse generatie geboren in 1935 was de vruchtbaarheid met 2,5 kind per vrouw beduidend hoger. De naoorlogse generaties kregen nog weer wat minder kinderen. Dat komt vooral doordat het aandeel kinderloze vrouwen (en mannen) fors toenam.

Echtscheiding

Naarmate trouwen minder de norm werd, werd het ook gebruikelijker om te scheiden. Van de mannen geboren in de jaren 1940-1945 had op 50-jarige leeftijd 15% van degenen die ooit getrouwd waren een echtscheiding meegemaakt. Bij generatie 1955-1960 was dit opgelopen tot 22%, en bij generatie 1970-1975 tot 29%. [aandeel ooit gescheiden gedeeld door aandeel ooit-gehuwd]

Tot zover de levensgebeurtenissen in de jong- en middenvolwassenheid. Nu richten we de blik op de toekomst, om te zien wat Leo mag verwachten in de tijd die voor hem ligt.

Levensverwachting en rookgedrag

Van de mannelijke baby's van generatie 1956 overleefde 83% tot hun 67^e. Bij generatie 1945 was dat nog 75%. Een factor in de stijging van dit aandeel was het afnemende aandeel mannen dat rookte. Onder mannen uit 1945 was ongeveer 35% van de sterfgevallen onder jonge zestigers toe te schrijven aan

roken, voor generatie 1956 was dat gedaald tot ongeveer 30%. Voor mannen van generatie 1970 voorziet de CBS-prognose, op basis van een model ontwikkeld door Leo samen met Fanny Janssen en Anton Kunst, dat 87% de leeftijd van 67 jaar zal halen. Volgens deze prognose zullen mannen van generatie 1945 na hun 67^e nog een gemiddelde resterende levensduur van krap 18 jaar hebben, tegen 19 jaar voor generatie 1956 en bijna 21 jaar voor generatie 1970. Voor hoogopgeleide niet-rokers als Leo zijn de vooruitzichten, uiteraard, gunstiger dan deze gemiddelden suggereren.

Afsluiting

Nu Leo met pensioen gaat, kunnen we wel stellen dat hij onderdeel is geweest van vrijwel al deze levensloopgebeurtenissen en dat hij persoonlijk heeft bijgedragen aan de generatie-op-generatie ontwikkelingen. Ondanks dat de arbeidsmarktvooruitzichten voor Leo's 'verloren generatie' niet rooskleurig waren, illustreert Leo dat statistieken slechts generalisaties zijn, en we mogen zijn carrière beslist als een positieve outlier zien. Natuurlijk danken wij Leo niet alleen voor zijn bijdrage aan demografische ontwikkelingen, maar vooral voor al zijn bijdragen aan onze kennis (wij zijn immers grotendeels de hem opvolgende generatie demografen) over de demografie in het algemeen, en die van Nederland in het bijzonder. Wij wensen Leo een fijne pensionering toe en hopen dat hij ook vanuit deze nieuwe levenslooppfase een rol blijft spelen in de wereld van de demografie en het vergroten van onze kennis daarvan.

Literatuur

- Becker, H. (1992), *Generaties en hun kansen*. Meulenhoff, Amsterdam.
- Dykstra, P.A. & Van Wissen, L.J.G (1999), Introduction: The Life course approach as an interdisciplinary framework for Population Studies. In: Wissen, L.J.G & Dykstra, P.A. (eds), *Population issues. An interdisciplinary focus*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.
- Herweijer, L. (2010), Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. In: Broek, A. van den, Bronneman, R. & Veldheer, V. (red.) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland* (pp. 275-296). Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Janssen, F., van Wissen, L.J.G. & Kunst, A.E. (2013), Including the smoking epidemic in internationally coherent mortality projections. *Demography* 50(4), 1341-62.
- SCP (2010), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

41 Projecting Leo's post-retirement activities using scenario-based forecasting methods

Adrien Remund, Alyona Artamonova, Lara Bister and Özge Özer

Introduction

As Leo begins this new chapter in his life, we celebrate the profound impact of his passion, dedication, and patience. We thereby emphasise and recognise that they have both enriched all our academic endeavours and contributed immeasurably to the academic spirit within our esteemed community. The present contribution explores potential scenarios for Leo's post-retirement activities, inspired by his lifelong dedication to diffusing and promoting population projection techniques. Since all good projections are based on a thorough analysis of past trends, we must first acknowledge his exceptional qualities as a university teacher and colleague. First, Leo's unwavering passion for the discipline of demography has not only inspired students at the Bachelor, Master, and PhD level across several disciplines at the University of Groningen and the University Medical Center Groningen but has also left an indelible mark on the academic community. Second, his dedication to the pursuit of knowledge has shaped the intellectual landscape of our and affiliated institutions and fostered an environment of continuous learning. Third, Leo's patience, a virtue that characterised both his teaching and his collaborations, inspired all who have had the privilege of working with him. All these qualities, woven seamlessly into the fabric of his professional personality, will undoubtedly be reflected in his post-retirement activities. We are hopeful that Leo will still enchant with his presence during all celebrations and festive activities of our community but wish him to refrain from less exciting board and staff meetings. The following forecast of Leo's leisure time activities is therefore based on these qualities and his professional and leisure time commitments. We aim to acknowledge and celebrate Leo's endeavours of teaching population projections.

Methods

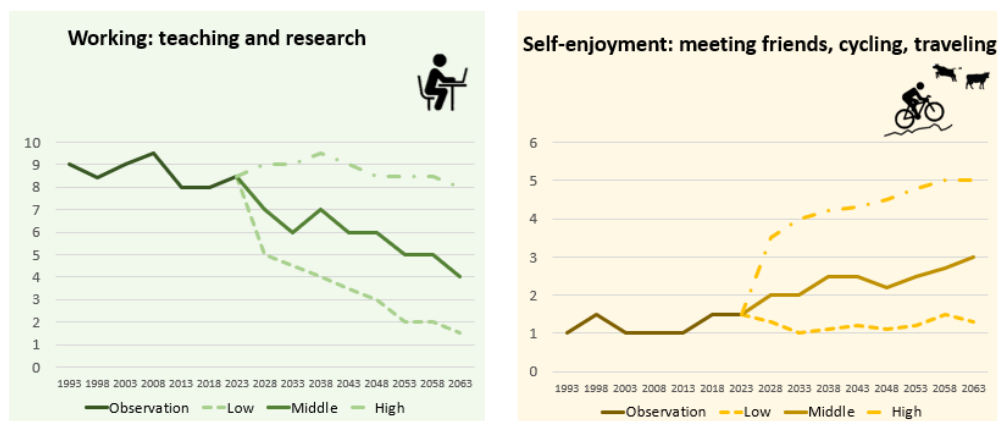
Our highly scientific and rigorous protocol involved analysing the trends in Leo's time use in the past years and designing scenarios based on extrapolating these trends with assumptions about his leisure-time intentions. We then projected Leo's post-retirement activities using the comfort-component method and a special modification of the Leslie-matrix we call the Leoslie-matrix. We also integrated the expert opinion of several colleagues and friends who know Leo's habits particularly well. Additionally, experts were interviewed to substantiate

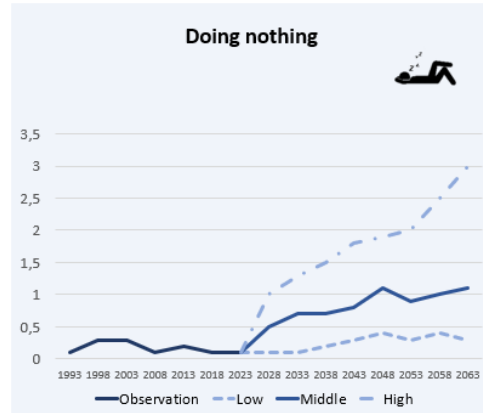
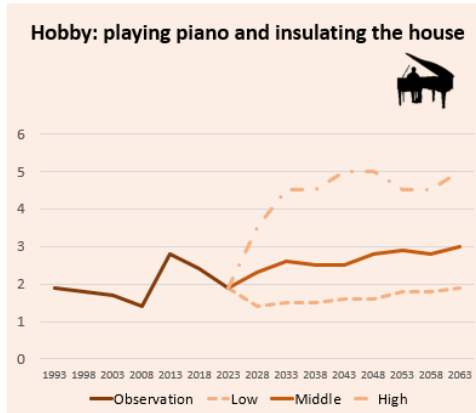
their opinions to predict the most plausible evolution of the share of activities in Leo’s planning in the upcoming years. The consensus is that Leo “will fondly reminisce about his time using Brightspace [sic]” and that he might “invest a significant amount of time during his retirement developing ways to exact revenge on the genius behind it.” One colleague forecasted “a dramatic decrease in OV-fiets clientele in Groningen, as Leo, in his newfound freedom, may opt for more adventurous modes of transportation (unicycles, anyone?).” At the same time, another one expected “a surge in the sales of insulation material in the region of Utrecht.” A large source of uncertainty was identified in his possible intention to resume his initial career as a professional pianist, for which all experts expressed sincere enthusiasm and hoped for free tickets to his future concerts.

Results

We present three distinct retirement scenarios for Leo. The scenarios are based on assumptions about four groups of activities: teaching and research (‘working’ life domain); meeting friends, cycling, and travelling (‘self-enjoyment’); playing piano and insulating the house (‘hobby’); and ‘doing nothing’ (Figure 1).

Figure 1 Assumptions

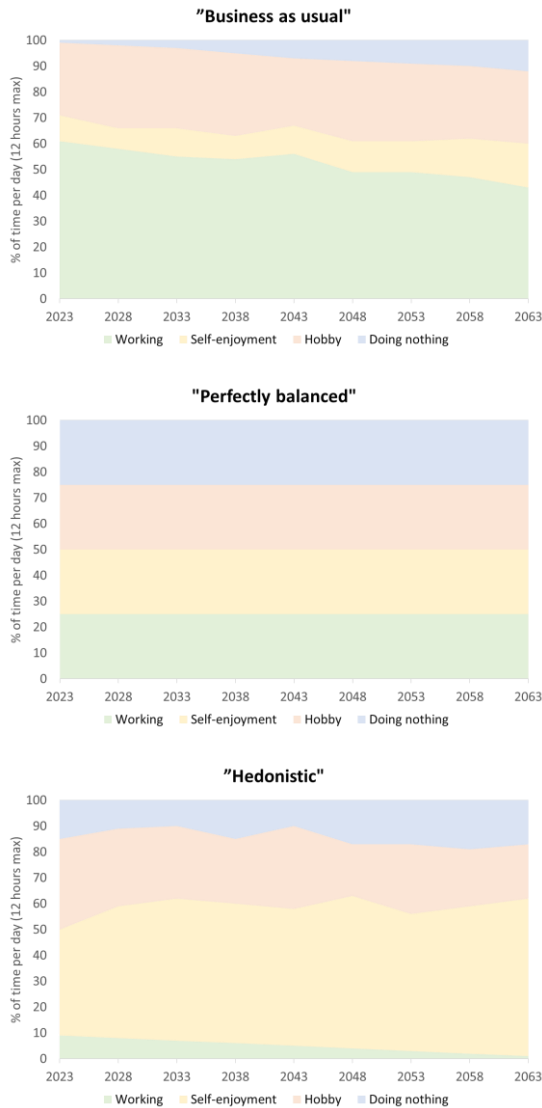

We have developed Scenario 1 (Business as usual), Scenario 2 (Perfectly balanced), and Scenario 3 (Hedonistic), each capturing varied projections of Leo's post-retirement endeavours (Figure 2). Note that we expect to see a variation in the absolute time spent and in the relative dedication quality of time spent for each activity. For instance, reading activity might entail analysing country reports of students in the pre-retirement era while it might become exploring novels on imaginary populations in the post-retirement era. Specifically, the 'Business as usual' scenario starts with significant time dedicated to work for Leo initially after retirement. However, there is a gradual decline over the years characterised by a shift towards leisure activities, with 'doing nothing' not surpassing five per cent of overall activities.

The 'Perfectly balanced' scenario indicates an equal time distribution of Leo between working, self-enjoyment, hobby and doing nothing, with a harmonious blend of habits of being an academic and pleasures of retirement. Last, the 'Hedonistic' scenario indicates a clear dominance of self-enjoyment and hobbies in Leo's daily activities, with moments of doing nothing becoming more prominent. We also observe a decline in work-related activities. These could entail getting ready to show off his dance moves instead of presentations in the upcoming EPC's. Overall, the scenarios project diverse retirement trajectories for Leo, ranging from sustained productivity to more leisure-centric approach.

Figure 2 Scenario's

Conclusion

We presented our highly technical models to project Leo's retirement or Leotirement as we believe he will make retirement match with his unique style. Whether or not our projections will align with reality, one certainty prevails: Leo's unwavering influence will persist, inspiring new generations of researchers, lecturers, and piano players.

42 The Oliebollen Framework of Demographic Research

Adrien Redmund

In this paper, we introduce the revolutionary Oliebollen Framework of Demographic Research. Evolving from the donut metaphor presented by Ron Lee in 2001 in his seminal paper "Is demography losing its core?", the Oliebollen Framework is inspired by prof. Leo van Wissen's career-long contribution to Demography. In this paper, we articulate how the Oliebollen Framework can advance the field of demography. We start with a short introduction to the donut metaphor used by Lee to describe what he considers the main issue with the field of demography (Figure 1). Our subsequent presentation of the Oliebollen Framework addresses the shortcomings of the donut metaphor as well as the need for an integrative framework. Finally, we present how demography can be drenched in a unique blend of fluid considerations, to make it fit for addressing current societal problems.

Figure 1 An outdated normative representation of demography as a donut field

In an unpublished, albeit famous paper, Lee argued that demography is losing its core, thus becoming a donut-shaped field of academic research. In Lee's view, the core of demography is formed by formal, mathematical, macro-level demography. The core is surrounded by other fields, such as history, economics, sociology, biology and medicine, that ask demographic questions through their own theoretical frameworks and apply demographic micro-level methods. The adjacent fields look into both the key-concepts of demography - fertility, mortality and migration - and their consequences. Lee condemns what he sees as a trend in demography, in which the adjacent fields are largely taking over from formal demography and the core thus becomes virtually empty. He moreover deplores that individual rational choice becomes the dominant theoretical perspective guiding empirical micro-level research, diverting away from societal and aggregate processes. Lee, and later Lutz, referred to these

adjacent fields as hyphenated demographies. While we agree with Lee that demography needs to preserve the elements that make it unique, we dispute other aspects of his vision.

Let us slightly elaborate on this position. Lee's argument implies a normative perspective that places some of the components of demography at the supposed centre of the discipline. It may be true that the roots of demographic analysis are to be found in the aggregate quantitative analyses of the likes of Graunt, Halley, Gompertz, Quetelet and Lotka, to cite just a few of the most influential pioneers of the field. However, other approaches such as qualitative methods, event-history analysis, and sequence analysis have since then proven very powerful in understanding population processes by including the experience and voice of individuals in shaping social meta-structures. Each of these new tools might not originate from demography, but they have become equally important constituents.

Moreover, we assert that the richness of demography extends to its periphery and that Lee's description of hyphenated demography as limited to rational choice theory does not do justice to the actual subtlety of theories at play in 'the periphery'. The attention to micro-level questions and methods ought not to rest on the rational choice perspective that emphasizes the responsibility of the individuals in their demographic outcomes. Indeed, micro-level analyses have long addressed this theoretical bottleneck, notably by adopting the life course paradigm and the capability approach.

Still, we agree with Lee that traditional macro-analysis has an important role in picturing the macro-level characteristics of populations for which an individual has no agency. This is true notably of the current societal debates on sustainable growth, de- and over-population, and migration, where the dynamics of population size and structures are essential contributions to the discussion. It is also true in the study of individual outcomes like health behaviours, where, once macro-level processes such as the obesogenic environment are taken into account, very different cues to action emerge beyond the individuals themselves. A strength of demography as a field in its own right is thus to give insight into such macro-level processes.

In consequence, as much as we agree with Lee that demography needs to preserve its unique contribution, we argue that the donut representation is unfair and outdated (Figure 1). The field of demography deserves a new metaphor capable of returning to a more positive and inclusive image. This is why we ask: "Why limit ourselves to a hole in the middle? Let's embrace the whole, fluffy, round goodness of life!" (Figure 2)

Figure 2 A new positive and inclusive representation of demography as an Oliebollen field

Careful consideration led us to choose the Oliebollen Framework as the next-generation model for demography over many other options. We considered the Berliner, which might seem a natural remedy to fill in the empty core of the donut, but eventually falls short of solving the previously-mentioned critiques. Then we turned to the more exotic churros, which we felt, due to their plain dough, do not do justice to the diversity of the field. The crepe and poffertjes seemed too flat and too small, respectively, to contain the richness of demography. The good-old Dutch raisin oliebol eventually emerged as the ideal choice. In the raisin oliebol framework of demography, formal demography is not placed at the core but is instead dispersed throughout the whole oliebol in the form of the raisins. It is a big leap forward from the donut with its empty core and peripheral fields of demography as it allows answering demographic questions at both macro- and micro-level and applying methods from both formal demography and its adjacent fields. In the raisin oliebollen world, demographics are not just numbers on a graph; they are the delectable ingredients that make up the diverse, multicultural flavour of society, indulging in a smorgasbord of insights, each bite revealing the unique sprinkles of life.

Despite being convinced by the raisin oliebol's qualities, we feared that it still would not do full justice to the wonderful field of demography. A key ingredient was missing to connect all the small nuggets of wisdom represented by the raisins distributed throughout the dough of demographic knowledge. Our quest for the missing ingredient took the form of hours of dissecting and tasting both donuts and oliebollen with different types of frosting and powdered sugar, leading to intense and passionate (and greasy) discussions. Slowly, it dawned on us that we had been thinking in the wrong direction: we had only contemplated solid ingredients and wrongly ignored liquid ones. At first, we thought of prof. Van Wissen's favourite drink: black tea (no milk!). Although a sophisticated brew, we decided that tea lacked oomph. Therefore, we finally landed on a liquid with a satisfying percentage of alcohol, along with a tempting scent and taste:

brandy (brandewijn)⁵. Imagine an oliebol with raisins, drenched with brandy. It has the potential to not only diffuse the solid elements of formal demography throughout the field but also to diffuse and reduce tensions between different areas of the oliebol. This capacity has already proven itself in the Netherlands, where this so-called 'boerenjongens oliebol' might have initially appealed to the strong Northern farmers, but is also very much appreciated by the intellectuals of The Hague!

Coming back to the link with the field of demography: a boerenjongens oliebol can spread out the ideas and methods of formal demography through the entire field, even transcending disciplinary boundaries. A prominent example of the oliebollen paradigm is prof. Van Wissen's work in Economic Demography, using life tables to study the demography of institutions as well as populations at the global level.

Last but not least, let us not forget the impact of the boerenjongens oliebol once we eat it! Oliebollen are not just the right framework, they also invoke the desired impact. Imagine the drenched raisins enter the body and the alcohol disperses and asserts its effect. It will make a happy person and many happy people will make a very happy population which will ultimately result in an inclusive demographic party where everyone is invited to savour the richness of demographic diversity.

In conclusion, this paper has demonstrated how different representations of demography might reflect cultural sensitivities around deep-fried delicacies, in particular on each side of the Atlantic Ocean. We conclude that donuts might have had their moment of fame in demography, but oliebollen are the future. They are not stuck in a ring-shaped rut, but embracing the wholeheartedness of a round, puffy universe where demographics are as sparkling as the raisin and brandy-infused dough being dropped into bubbling hot oil. The oliebollen framework is the true maverick of demographic research. After all, life is too short for bland pastries and outdated visions – let's spice it up with some alcoholic deep-fried demographic delight!

References

Lee, R. (2001), Demography abandons its core. Available at:
<https://u.demog.berkeley.edu/~rlee/papers/FormalDemog.pdf>. University of Berkeley.

---

⁵ Different variations of this framework are of course possible, depending on regional and individual tastes, for instance through the addition of rum, gin, tequila, caipirinha, or sake, making it a versatile solution to all the World's demographic problems.

43 Binnenlandse migratie en de basisbeurs

Nils Klopper

Aan het begin van het nieuwe jaar publiceert het CBS altijd een bericht over de bevolkingsgroei in het voorgaande jaar. Volgens het laatste bericht hadden Flevoland en de universiteitssteden in 2023 relatief de hoogste bevolkingsgroei⁶. Voor Flevoland is dat niet uniek. Deze provincie kent al decennialang relatief de hoogste bevolkingsgroei. Alleen in de jaren 2013-2015 was een andere provincie koploper, Utrecht of Noord-Holland. Voor de universiteitssteden is dat anders. Deze behoorden in voorgaande jaren niet tot de gemeenten met de hoogste groei.

In deze korte bijdrage is gekeken naar de vijf gemeenten met relatief de meeste studenten. Eind 2021 waren Wageningen, Groningen, Delft, Leiden en Nijmegen de gemeenten met het hoogste aantal ingeschreven WO/HBO-studenten per 1.000 inwoners⁷. Terschelling staat opvallend genoeg op de zesde plek door het Maritiem Instituut Willem Barentsz. In 2023 staan al deze studentensteden in de top tien van gemeenten met relatief de hoogste bevolkingsgroei. De gemeente Wageningen staat op de eerste plaats met een groei van 4,3%. In de periode 2018-2022 was dit beeld anders. Toen waren vooral kleine gemeenten met flinke nieuwbouwwijken, zoals Waddinxveen, Diemen, Blaricum en Zuidplas, relatief de grootste groeiers. Studentensteden komen in de top tien niet voor. Wageningen scoort nog het hoogst met een 31^e plek.

Bij de componenten van bevolkingsgroei in de studentensteden in 2023 valt op dat de natuurlijke aanwas ongeveer gelijk was aan 2022, de buitenlandse migratie is gedaald en dat vooral de binnenlandse migratie flink is gestegen. Binnenlandse migratie is afhankelijk van verschillende factoren. De ontwikkeling van de bevolking naar leeftijd, de ontwikkeling van de woningvoorraad, prijsverschillen op de woningmarkt, veranderingen in woonvoorkeuren, opleidingsniveau, bereikbaarheid en de arbeidsmarkt hebben allemaal invloed op de verhuisbewegingen. Met name in kleine gemeenten hangt ook veel nieuwbouw samen met pieken in de binnenlandse migratie. Daarnaast hebben bijvoorbeeld ook AZC's en de huisvesting van statushouders een effect.

---

⁶ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/01/sterkste-bevolkingsgroei-in-flevoland-en-universiteitssteden>.

⁷ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/47/internationale-studenten-wonen-vaker-in-private-huurwoning>.

Een andere, waarschijnlijk vooral administratieve, factor is de basisbeurs voor studenten. Met de ingang van het studiejaar 2015 werd de basisbeurs afgeschaft door de invoering van het leenstelsel. Sinds de ingang van het studiejaar 2023 is het voor studenten weer mogelijk een basisbeurs te ontvangen. Voor thuiswonende studenten is die € 110 per maand en voor uitwonende studenten € 439 per maand⁸. Voor het ontvangen van de uitwonende basisbeurs is het om is het nodig om ingeschreven te staan op een ander adres dan dat van de ouder(s). Dit zal vaak in of nabij de studiegemeente zijn. Bij een check op de Basisregistratie Personen (BRP) is dan te zien dat de beurs terecht wordt uitgekeerd. Bij de afschaffing van de basisbeurs in 2015 verviel deze reden tot inschrijving. In 2023 is inschrijving weer noodzakelijk. Daarnaast kan de basisbeurs meer financiële ruimte bieden om op kamers te gaan. Het effect hiervan is dat de afschaffing in 2015 door minder inschrijvingen mogelijk leidde tot een lager binnenlands migratiesaldo in studentensteden en dat in 2023 het saldo weer is toegenomen.

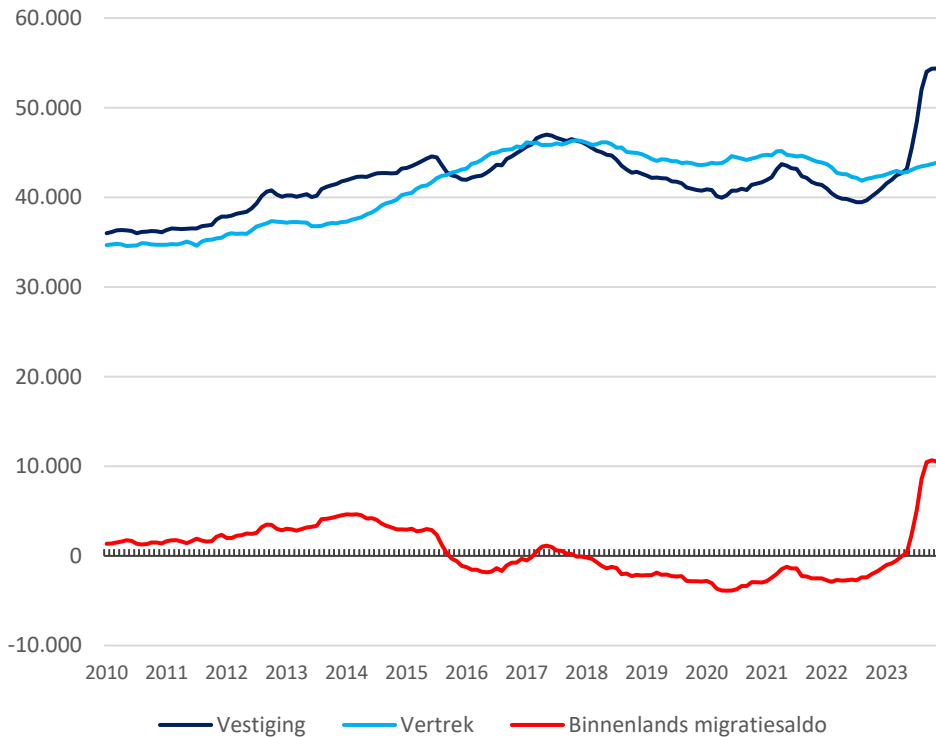
In Figuur 1 is de som van vestiging, vertrek en het binnenlands migratiesaldo van de vijf gemeenten met de meeste studenten als 12-maands voortschrijdende som weergegeven in de periode 2010-november 2023. Het vertrek is vrij stabiel. De ontwikkeling van de vestiging bepaalt daardoor sterk de ontwikkeling van het saldo. Bij de vestiging is in 2015 een daling zichtbaar, gevolgd door een kleine piek in 2017 en daarna een gestage daling.

De toename in 2021 was mogelijk een gevolg van het vervallen van een deel van de beperkingen tijdens de coronapandemie. Meest opvallend is de forse stijging vanaf medio 2023. Een verschil in het aantal 18-21-jarigen in Nederland is hiervoor niet direct een verklaring. Dit schommelde veel minder sterk dan de vestiging. Begin 2010 lag het aantal 18-21-jarigen op 820.000, in 2022 op 895.000 en begin 2023 op 900.000.

---

⁸ <https://duo.nl/particulier/veranderingen/basisbeurs-terug.jsp>.

Figuur 1 Binnenlands migratiesaldo 12-maands voortschrijdende som (Wageningen, Groningen, Delft, Leiden, Nijmegen)

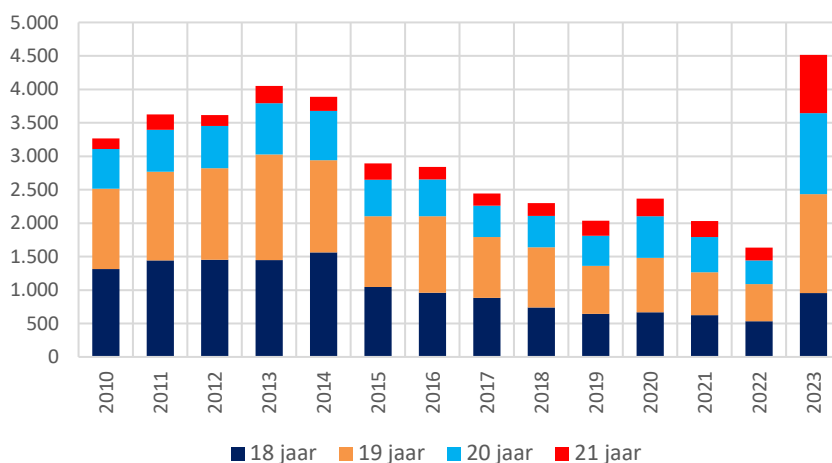

Voor meer detail geeft Figuur 2 een beeld van het binnenlands migratiesaldo van 18-21-jarigen in de maanden juni tot en met november voor de gemeente Groningen. Dit is de leeftijd en periode wanneer de meeste studenten zich inschrijven. Het vertrek vindt meer gespreid plaats over het hele jaar. Ook in Groningen is de dip na 2015 zichtbaar, evenals de sterke stijging in 2023. De groep 18-21-jarigen vormt bijna de helft van alle inwoners die zich vestigden in de gemeente Groningen. Verhuizingen van studenten hebben daarmee een groot effect op het totale binnenlandse migratiesaldo van de gemeente Groningen. Het saldo lag, als 12-maands voortschrijdende som, in september 2022 nog op -1.700 personen. In november 2023 is dit gestegen naar +3.300 personen. Dit is met afstand de hoogste stand sinds 2010.

Andersom is in regio's zonder wetenschappelijk onderwijs in 2023 een duidelijke daling te zien van het binnenlands migratiesaldo. Hier zit de dynamiek vooral bij het vertrek. In Noord-Holland hadden alle regio's behalve Amsterdam in de periode juni tot en met november 2023 een lager binnenlands saldo t.o.v.

dezelfde periode in 2022. De relatief de grootse daling zit in Noord-Holland Noord, de IJmond en de Gooi & Vechtstreek. Het aantal vertrokken 18-21-jarigen in de Gooi & Vechtstreek nam in 2023 flink toe. In de maanden juni-november 2023 vertrokken 1.700 personen. In 2022 was dit aantal nog 900 en in de voorgaande jaren nooit meer dan 1.200-1.300.

Figuur 2 Binnenlandse migratiesaldo 18-21-jarigen in de gemeente Groningen in de maanden juni-november

Conclusie

De hogere vestiging in studentensteden en het hogere vertrek uit gebieden zonder wetenschappelijk onderwijs vertonen duidelijk samenhang met de afschaffing en invoering van de basisbeurs. Met name voor de jaren 2015-2022 en 2023 is het daarom verstandig om bij het interpreteren van de bevolkingsgroei en binnenlandse migratie ook de effecten van het leenstelsel mee te nemen.

Leo, bedankt voor je bijdrage aan de demografie, de leuke tijd bij de NVD en de leerzame cursus over lokale bevolkingsmodellen!

44 Bevolkingsgroei en voedselzekerheid in Afrika

Wouter van der Weijden

In de periode 2010-2020 organiseerde ik samen met Felix Rottenberg en Bert van Ruitenbeek elk jaar een serie debatten in de Rode Hoed over de toekomst van landbouw en voedsel. Overkoepelende motto: *It's the food, my friend!* In 2019 wilde ik dolgraag ook een avond wijden aan een onderbelicht en delicaat thema: bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek. Reden: er werd steeds vaker gewaarschuwd dat de snelle bevolkingsgroei in Afrika zou leiden tot massale emigratie naar Europa. Ons doel was de focus te verbreden tot de risico's voor Afrika zelf, en met name voor de voedselzekerheid: zou de snelle bevolkingsgroei niet ook leiden tot massale honger, ondervoeding en stagnatie van de ontwikkeling?

Voor dat debat hadden we uiteraard een demograaf als spreker nodig. De enige die ik van naam kende was Jan Latten van het CBS, dus hem belde ik. Hij raadde hij me aan om NIDI-directeur prof. Leo van Wissen te benaderen. Leo bleek bereid een verhaal over bevolkingsgroei in Afrika te houden. Naast hem vroegen we een agronoom over de perspectieven voor de voedselproductie, een landbouweconoom over landbouw- en handelspolitiek en een Zimbabwaanse activiste over vrouwenrechten. Met die mix van verhalen werd het een rijke, inspirerende en gebalanceerde avond⁹.

Denktank

De volgende dag dacht ik: hier wil ik mee door, laat ik een denktank oprichten. Dat lukte. Naast Leo polste ik: agrobioloog Henk Breman, met een schat aan werkervaring in Afrika, landbouweconoom Niek Koning, die ook in de Rode Hoed had gesproken, Monique Calon, beleidsmedewerker van het ministerie van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Judith Westeneng van Rutgers en tenslotte Dick Veerman, hoofdredacteur van het digitale platform Foodlog. Later zou ook agronoom Ken Giller aansluiten. De denktank ging in juli 2020 van start en we gebruikten het eerste jaar om te discussiëren en van elkaar te leren. Ook Leo's bijdragen bleken al snel onmisbaar, want demografie is geen gemakkelijk vak en Leo wist alles helder en geduldig uit te leggen of zo nodig op te zoeken. Altijd bleef hij feitelijk, analytisch en genuanceerd; en bovendien nieuwsgierig naar inzichten uit andere disciplines. Samen met mij (ik ben milieubioloog) schreef hij vorig jaar het artikel "Bevolkingsgroei en voedsel-

---

⁹ Een journalistiek verslag van het debat is te vinden in <https://www.foodlog.nl/artikel/de-eeuw-van-afrika/>

zekerheid in Afrika” voor Demos (wat voor mij een kleine wereldprimeur was) en drie artikelen voor Foodlog. De laatste drie werden ook in Engelstalige versies gepubliceerd¹⁰.

Taboes

Bevolkingspolitiek was tot voor kort een delicaat en beladen thema, vooral zodra het gaat om verlaging van de vruchtbaarheid van vrouwen (anders dan door de pil). Geen wonder, want het raakt aan thema’s als vrouwenrechten, ethiek, machtsverhoudingen en – als het om Afrika gaat - neokolonialisme. Dat is vermoedelijk de reden dat de in mei 2023 door het kabinet gepubliceerde *Nederlandse Afrikastrategie 2023-2032* geen aandacht besteedt aan bevolkingsgroei en -politiek. Begrijpelijk maar kortzichtig, want de snelle bevolkingsgroei is één van de oorzaken van de talrijke conflicten in de Sahel.

Waar het gaat om rijke landen is het taboe op bevolkingspolitiek snel aan het verdwijnen¹¹. Maar daar richten de zorgen zich juist op krimp van de bevolking. China, Hongarije, Italië en andere landen hebben al beleid om de vruchtbaarheid van vrouwen te bevorderen. Ook Frankrijk heeft zulk beleid aangekondigd en gebruikt daar zelfs een twijfelachtige term voor: demografische herbewapening”. Beleidsinstrumenten zijn onder meer: langer ouderschapsverlof, betaalbare kinderopvang en belastingvoordelen.

Misverstanden ontzenuwen

Terug naar Afrika. Omdat afremming van de bevolkingsgroei zo’n delicaat onderwerp is, goten Leo en ik onze artikelen in de vorm van een reeks veelgehoorde misverstanden en een beoordeling daarvan. Ons doel was om ze te ontzenuwen en zo te helpen het debat in minder ideologisch en simplistisch en in méér feitelijk, genuanceerd en rationeel vaarwater te brengen. Dat leek ons het best in deze hoogtijdagen van enerzijds ‘woke’ en anderzijds plat populisme.

Van de elf misverstanden die we hebben besproken noem ik er vier: “Afrika is overbevolkt”, “Er zijn geen oplossingen, Afrikanen willen nu eenmaal meer kinderen”, “Daling van de fertiliteit is alleen mogelijk door welvaartsgroei” en “Family planning betekent aantasting van mensenrechten”. Al deze stellingen

---

¹⁰ Het artikel in Demos stond in jaargang 39, nr 8: 5-7. De zes andere artikelen zijn het makkelijkst te vinden door te googelen op “Van Wissen Van der Weijden foodlog”.

¹¹ In januari 2024 kwam de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 met zijn rapport *Gematigde Groei*. Dat rapport waarschuwt zowel voor sterke groei als voor krimp van de Nederlandse bevolking. Het focust op migratie, niet op beïnvloeding van de vruchtbaarheid van vrouwen.

blijken op z'n best halve waarheden. Onze zorgen omtrent voedselzekerheid bleken terecht zolang de voedselproductie niet sneller groeit dan bevolking. Gelukkig kan die productie met goed landbouwbeleid nog fors worden verhoogd, zelfs zonder het landbouwareaal uit te breiden. En zodra de landbouwproductie sneller groeit dan de bevolking, draagt ze bovendien bij aan welvaarts-groei. Die omslag kan uiteraard sneller worden bereikt als tegelijk de bevolkings-groei wordt gematigd, onder meer door langer onderwijs voor meer meisjes en jonge vrouwen. Zo kan brede welvaart worden bevorderd zonder veel weerstanden op te roepen.

Terwijl we aan de artikelen werkten kwam ik ook een paar keer bij Leo thuis. Daar ontpopte hij zich als een getalenteerd pianist; hij stal mijn hart met een prachtig koraal van Bach.

Ik ben Leo veel dank verschuldigd en hoop dat we ook de komende jaren nog kunnen samenwerken.

45 Trends in the sex gap in life expectancy at birth in Africa and its regions 1950-2022

Jesús-Daniel Zazueta-Borboa

Introduction

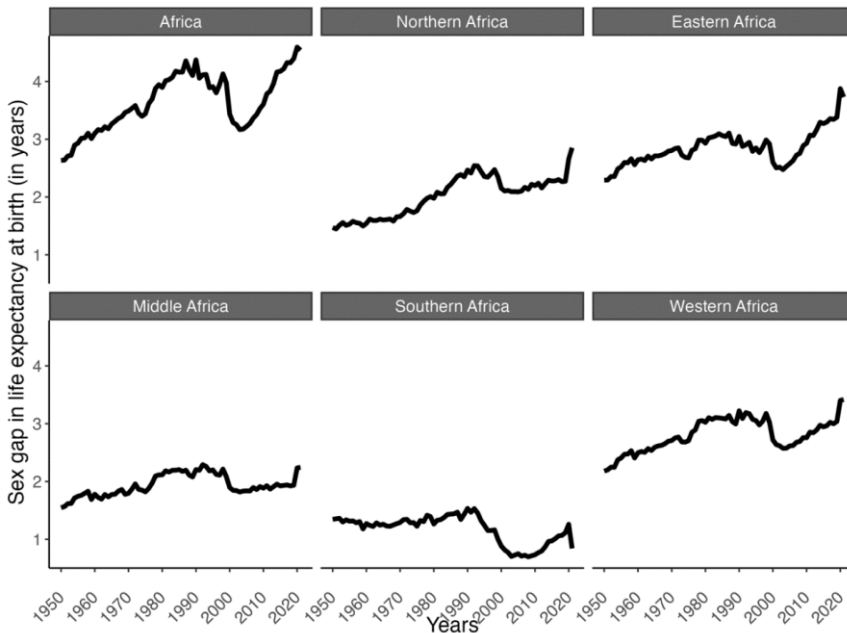
Around the world, females live longer than males (Bergeron-Boucher *et al.*, 2022). Most of the female advantage in life expectancy is explained by health behaviors and biological factors (Rogers *et al.*, 2010), such as smoking (Janssen, 2020). Even in conditions where males and females adopt similar lifestyle habits such as among nuns and monks, females' survival advantage persists (Luy, 2003). In the European context, in 2015 females lived on average 6.6 years longer than males (Zazueta-Borboa *et al.*, 2023), and the chance that a male outlives females ranges from 29 to 50% (Bergeron-Boucher *et al.*, 2022). In terms of long-term trends in the sex gap in life expectancy, we know that over time sex differences in life expectancy have been narrowing (Glei & Horiuchi, 2007). However, our understanding of the long-term trends in the sex gap in the African continent is limited. Nevertheless, it is crucial to enhance our demographic knowledge about Africa because, in 2022, Africa accounted for 21% of the world's population (United Nations *et al.*, 2022a).

In this article, I looked at the different trends in the sex gap in life expectancy at birth in the African continent and its regions. Monitoring the sex gap in life expectancy at birth is important for tracking progress in population health and measuring social development, considering gender differences and the social determinants driving those differences (Pinho-Gomes *et al.*, 2023). From previous studies, we know that in Africa under-five mortality is still high, especially in Sub-Saharan Africa (Ahinkorah, 2021). Another important driver of mortality in Africa is AIDS and HIV, during the 1990s Sub-Saharan Africa was heavily affected by the AIDS and HIV epidemic, affecting progress in life expectancy (Masquelier & Reniers, 2018; Trinitapoli, 2023). After 2005, in some African countries, the number of AIDS and HIV-related deaths has halved since 2005, due to the expansion of antiretroviral treatment (Masquelier & Reniers, 2018). This article aims to describe trends in the sex gap in life expectancy across Africa and the African region, from 1950 to 2022 using the most updated version of the United National World Population Projections 2022 revision.

Data and methods

We retrieved life tables by single year of age from the United Nations World Population Prospects 2022 revision (United Nations *et al.*, 2022b). This is a very well-known and useful dataset to compare life expectancy estimated across countries. I selected countries from the African continent, and I grouped countries across five big regions using the classification of the United Nations (United Nations, 1999). Our analysis consisted of estimating the sex gap in life expectancy at birth by computing the differences in life expectancy at birth between females and males. The outcome expresses the average number of years that females live longer than males each year. To account for differences in subgroups across countries in African regions, we aggregated the death rates by regions using the harmonic mean to obtain the weighted mean in life expectancy at birth in each African region using a recent approach proposed by (Feehan & Wrigley-Field, 2021). We adopted this approach instead of computing the mean value of the sex gap in life expectancy by region to control for different population sizes.

Figure 1 Time trends in the sex gap in life expectancy at birth in Africa and by African regions. 1950-2022. We used the harmonic mean, instead of the arithmetic mean

Source data: UN WPP 2022.

Results

From 1950 to 2019 the sex gap in life expectancy at birth has increased in Africa and its regions, even during the COVID-19 pandemic (Figure 1). Between 1950 and 2019, the sex gap in life expectancy increased by 2 years. In Africa as a whole, between 1950 and to mid-1980s, the sex gap in life expectancy increased and later stagnated until the late 1990s, after which the sex gap in life expectancy decreased until 2010, since then sex differences in life expectancy between females and males have been increasing. This pattern is similar across the African regions but with different timings and levels. During the COVID-19 pandemic, the sex gap in life expectancy increased in Africa and virtually in all regions except Southern Africa, where the sex gap in life expectancy decreased.

Discussion

In 1950, females in Africa lived 2.6 years longer than males on average, and by 2019, the sex gap in life expectancy at birth was about 4.4 years. During the COVID-19 pandemic in 2020 and 2021, the sex gap in life expectancy remained similar to previous years. When looking at trends in the sex gap in life expectancy across African regions, we observed that across all regions except Western Africa, the sex gap in life expectancy at birth grew between 1950 and 1980. Since 1980 the sex gap in life expectancy at birth has remained similar in Northern Africa, with a modest increasing after 2010. For Eastern, Middle, and Southern Africa, after 1980 the sex gap in life expectancy at birth decreased until the early 2000s, since then, the sex gap in life expectancy has continuously grown. In Western Africa, the sex gap in life expectancy experienced a modest increase between 1950 and 1990, between 1990 and 2010 the sex gap in life expectancy narrowed and after 2010 started to increase.

To put this number into context, the level of the sex gap in life expectancy in Africa is much lower compared to the European context or Latin American countries. This might be partially explained by a predominant mortality from AIDS and HIV at younger ages, rather than cardiovascular mortality at older ages. The increase in AIDS and HIV-related deaths might explain the temporary reduction of the sex gap in life expectancy that we observed across African regions, as pointed out by Masquelier & Reniers (2018), partly because before the start of the expansion of Antiretroviral therapy (ART) mortality among females was higher than males. Reflecting the uneven impact of AIDS and HIV epidemic by sex. In terms of trends in the sex gap in life expectancy, I observed that in Africa and across all African regions, the sex gap in life expectancy has been widening over time. In Europe and the US, the sex differences have been narrowing. This divergence might be explained by the impact of the expansion

of ART after 2005, where females have benefited more than males. This has resulted in larger gains in life expectancy for females than males (Masquelier & Reniers, 2018).

Limitation

This analysis only does not investigate specific countries, the Africa region presents a very heterogeneous mortality dynamic. Another important limitation is that I limited the analysis to focus on all-cause mortality, to have a deeper understanding of sex differences in health behaviors that are driving sex differences in life expectancy causes death data will be further needed.

Conclusion

The observed trends in the sex gap in life expectancy indicate a continual increase in Africa and its regions. Notably, during the COVID.19 pandemic, the sex gap in life expectancy increased in Africa and virtually in all regions, except Southern Africa, where the sex gap in life expectancy decreased. Africa accounts for 21% of the world's population and by 2050 is expected to account for 30%. In that regard, its results are relevant to understanding its mortality dynamics and its implications for future scenarios.

As my supervisor, Leo van Wissen consistently emphasized that demographic analysis serves as a descriptive and informative tool for policymakers. In this brief article, I performed this analysis as an homage to the intersection of Leo's interest in African population dynamics, and my expertise on mortality, particularly on sex differences in life expectancy.

References

- Ahinkorah, B.O. (2021), Under-5 mortality in sub-Saharan Africa: Is maternal age at first childbirth below 20 years a risk factor? *BMJ Open*, 11(9), e049337.
- Bergeron-Boucher, M.-P., Alvarez, J.-A., Kashnitsky, I., & Zarulli, V. (2022), Probability of males to outlive females: An international comparison from 1751 to 2020. *BMJ Open*, 12(8), e059964. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-059964>.
- Feehan, D., & Wrigley-Field, E. (2021), How do populations aggregate? *Demographic Research*, 58(15), 363-378.
- Glei, D.A. & Horiuchi, S. (2007), The narrowing sex differential in life expectancy in high-income populations: Effects of differences in the age pattern of mortality. *Population Studies*, 61(2), 141-159.
- Janssen, F. (2020), Changing contribution of smoking to the sex differences in life expectancy in Europe, 1950-2014. *European Journal of Epidemiology*, 35(9), 835-841.

- Luy, M. (2003), Causes of male excess mortality: Insights from cloistered populations. *Population and Development Review*, 29(4), 647-676.
- Masquelier, B. & Reniers, G. (2018), Sida et écarts d'espérance de vie entre hommes et femmes en Afrique. *Population & Sociétés*, 554(4), 1-4.
- Pinho-Gomes, A.-C., Peters, S.A.E. & Woodward, M. (2023), Gender equality related to gender differences in life expectancy across the globe gender equality and life expectancy. *PLOS Global Public Health*, 3(3), e0001214.
- Rogers, R.G., Everett, B.G., Onge, J.M.S. & Krueger, P.M. (2010), Social, behavioral, and biological factors, and sex differences in mortality. *Demography*, 47(3), 555-578.
- Trinitapoli, J. (2023), An epidemic of uncertainty: Navigating HIV and young adulthood in Malawi. University of Chicago Press.
- United Nations (1999), Standard country or area codes for statistical use UN.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs & Division, P. (2022a), World Population Prospects 2022: Summary of Results.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs & Division, P. (2022b), World Population Prospects, Data Sources.
- Zazueta-Borboa, J.D., Aburto, J.M., Permanyer, I., Zarulli, V. & Janssen, F. (2023), Contributions of age groups and causes of death to the sex gap in lifespan variation in Europe. *Population Studies*, 77(3), 475-496.

46 Is de stad elitairder geworden? Veertig jaar veranderingen in het verband tussen opleidingsniveau en stedelijkheid

Matthijs Kalmijn

Eén van de kernvragen binnen de demografie gaat over de geografische verspreiding van de bevolking. Verschillen tussen regio's binnen een land – vaak gekenmerkt door taal en etnische grenzen – en tussen stad en platteland spelen daarbij een grote rol (Voss, 2007). Ook in de sociologie bestaat van oudsher veel belangstelling voor de geografische dimensie van het sociale leven. Zo is urbanisatie een van de sleuteldimensies van modernisering en zijn tegenstellingen tussen stad en platteland sinds de jaren 50 veelvuldig bestudeerd (Fischer, 1982). Het verschil tussen stad en platteland is recentelijk weer teruggekomen op de agenda, niet alleen door de klimaatcrisis maar ook door achterliggende sociaal-culturele verschillen en wantrouwen over en weer (Remkes, 2022). Recent onderzoek van het SCP laat zien dat er grote verschillen zijn tussen stad en platteland in gevoelens van maatschappelijk onbehagen (Geurkink & Miltenburg, 2023). En er zijn aanwijzingen dat verschillen in opvattingen ten aanzien van immigratie en multiculturalisme tussen stad en platteland zijn toegenomen over de tijd (Huijsmans *et al.*, 2023).

Opleidingsverschillen kunnen hierbij een rol spelen. Universitair opgeleide personen wonen vaker in de stad en in het westen van het land dan mensen met een lagere, vaak praktische opleiding (Geurkink & Miltenburg, 2023; Huijsmans *et al.*, 2021). Het verband tussen opleidingsniveau en urbanisatiegraad en regio heeft vele oorzaken. Het arbeidsaanbod in en rondom de stad is aantrekkelijker voor universitair opgeleiden. Universiteiten zijn in de stad en veel studenten blijven na hun studie in of dicht bij de stad wonen. Het aanbod van voorzieningen in de stad ('*amenities*') sluit ook beter aan bij universitair opgeleiden, hoewel de causale richting wederzijds zal zijn. Onderzoek heeft laten zien dat al deze factoren effecten hebben op de migratiebewegingen van universitair opgeleiden (Ginsburg *et al.*, 2016; Venhorst *et al.*, 2010; 2011).

Hoewel de link tussen interne migratie en opleidingsniveau vaak is bestudeerd, weten we minder over de verdeling van universitair opgeleiden over de tijd. Het opleidingsniveau van de bevolking is enorm gestegen in de afgelopen 50 jaar, maar hoe pakt dat uit op regionaal niveau? In deze bijdrage maak ik een kleine

toevoeging aan dit veld door met behulp van geharmoniseerde surveys te laten zien waar universitair opgeleiden wonen en hoe dit veranderd is over de tijd. De gegevens beginnen in 1979 en eindigen in 2023. De harmonisatie van deze data is gedocumenteerd in een technisch rapport (Kalmijn & Henkens, 2023). De meting van stedelijkheid is in 1995 veranderd zodat de trend gesplitst is weergegeven.

Vóór 1995 is de mate van stedelijkheid gebaseerd op gemeenten, gecodeerd van minst naar meest stedelijk, ook gebruikt in de volkstellingen:

- (1) A1-A4: plattelandsgemeenten;
- (2) B1-B2: verstedelijkte plattelandsgemeenten;
- (3) C1-C2: plattelandstadjes/kleine steden tot 30.000 inwoners;
- (4) B3: forensengemeenten;
- (5) C3-C4: middelgrote steden 30.000-100.000 inwoners;
- (6) C5 grote steden met 100.000 inwoners of meer¹².

Na 1995 is de definitie, van minst naar meest stedelijk, gebaseerd op de adressendichtheid van de lokale omgeving (oad) en dus niet meer gebaseerd op gemeenten (CBS, 1992):

- (1) niet stedelijk: gemiddelde oad van minder dan 500 adressen per km²;
- (2) weinig stedelijk: gemiddelde oad van 500 tot 1000 adressen per km²;
- (3) matig stedelijk: gemiddelde oad van 1000 tot 1500 adressen per km²;
- (4) sterk stedelijk: gemiddelde oad van 1500 tot 2500 adressen per km²;
- (5) zeer sterk stedelijk: gemiddelde oad van 2500 of meer adressen per km².

De grafieken in Figuur 1 laten de proporties universitair opgeleiden zien naar categorieën van stedelijkheid en regio tussen 1979 en 2021¹³. In de eerste periode -1979 tot en met 1991- zien we dat in alle typen gemeenten de proportie universitair opgeleiden stijgt. Deze stijging is duidelijk het sterkst in de grote steden. In 1991 is een helder verband naar voren gekomen tussen stedelijkheid en opleidingsniveau.

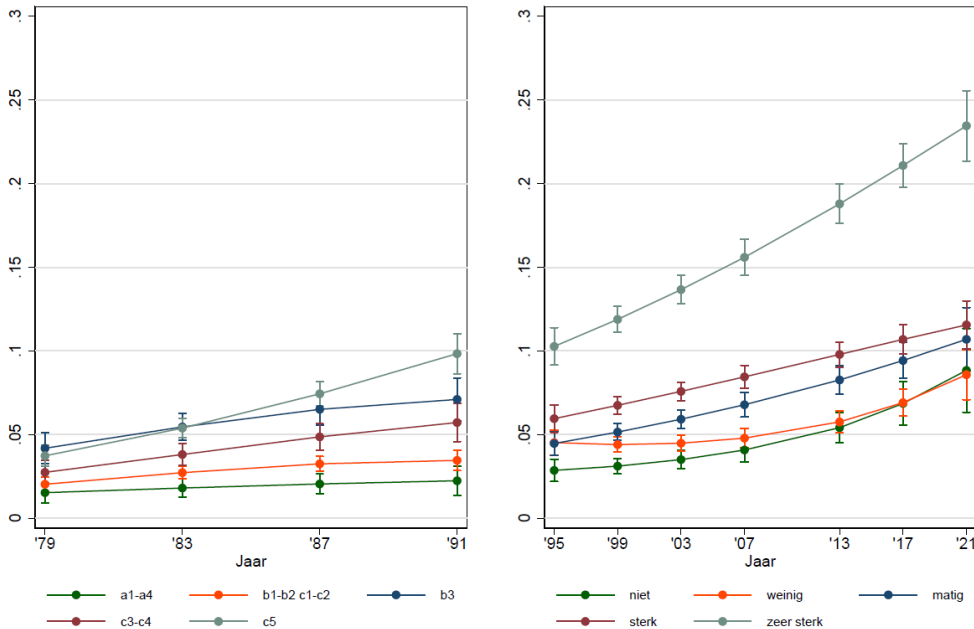
---

¹² Ten behoeve van de harmonisatie zijn B1-B2 en C1-C2 gecombineerd zodat er vijf categorieën overblijven.

¹³ De grafiek is gebaseerd op voorspelde waarden vanuit een logistisch regressiemodel met een lineair en een kwadratisch effect van de tijd. Personen van 18 en ouder zijn opgenomen die niet studeren. De resultaten zijn gewogen voor de door het CBS gemaakte gewichten voor de representativiteit. De geobserveerde waarden per jaar alsmede de steekproefgroottes zijn te vinden in de appendix.

In plattelandsgemeenten woonden toen minder dan twee procent universitair opgeleiden, in de grote steden was dat tien procent. Vanaf 1995 zet deze trend door. In de eerste plaats zien we dat de meest stedelijke categorie in de twee metingen (voor en na 1995) goed aansluiten.

Figuur 1 Proportie universitair opgeleiden naar stedelijkheid

Bron: samengevoegde data van AVO en VTO. Personen 18+ die niet studeren

Tussen 1995 en 2021 stijgt de proportie universitair opgeleiden verder, van 10 tot 23%. Dat betekent dat momenteel bijna een kwart van de inwoners van de grote steden een universitair diploma heeft. Bedenk dat studerende zelf niet in deze berekening zijn opgenomen, de trend wordt dus niet veroorzaakt door de studenten zelf. In de minst stedelijke gebieden is het percentage universitair opgeleiden ook gestegen maar duidelijk minder hard. Verschillen tussen de categorieën buiten de meest stedelijke categorie zijn niet groot. Buiten de grote stedelijke gebieden varieert de proportie universitair opgeleiden tussen de 9 en 12%.

Overigens valt op dat de oude indeling van stedelijkheid op basis van gemeenten beter differentieert naar opleidingsniveau dan de nieuwe indeling die is gebaseerd op het meer abstracte concept van de adressendichtheid. De meest

stedelijke categorie verschilt wat betreft samenstelling niet in de twee indelingen.

Concluderend zien we dat de onderwijsexpansie in Nederland, en dan met name de expansie aan de top van de ladder, disproportioneel terecht is gekomen in de stad. Afgezien van de vraag of 'de kloof' tussen stad en platteland nu wel of niet is toegenomen, is duidelijk dat de stad elitairder van samenstelling is geworden. Het opleidingsniveau heeft in een postmoderne samenleving zoals Nederland een sterke invloed op een breed scala van levensterreinen – op normen en waarden, leefstijlen, partnerkeuze, gezinsvorming, inkomen, en gezondheid – en heeft daarmee de oude klassentegenstellingen op basis van beroep overgenomen (Kalmijn & Kraaykamp, 2007). Dat alleen al zal voor tegenstellingen kunnen zorgen tussen stad en platteland. In een aantal studies wordt gecontroleerd voor opleidingsniveau om verschillen tussen stad en platteland te bestuderen. Verschillen worden in dergelijke multivariate analyses toegeschreven aan opleidingsniveau en niet aan stedelijkheid. Op zichzelf is dat een valide aanpak maar zo'n analyse verhult dat de samenstelling naar opleidingsniveau in de stad over de tijd sterk is veranderd. Juist dat kan de motor kan zijn geweest van een toegenomen kloof.

Literatuur

- CBS. (1992), Sociale kerncijfers. *Mens & Maatschappij*, 67(4), 442-447.
- CBS Microdata Services (2016), Documentatierapport 13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960 (VT1960).
- Fischer, C.S. (1982), *To dwell among friends: Personal networks in town and city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Geurkink, B. & Miltenburg, E. (2023), *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Ginsburg, C., Béguy, D., Augusto, O., Odhiambo, F., Soura, A., White, M. J., Bocquier, P., Afolabi, S., Derra, K., Otiende, M., Zabré, P. & Collinson, M.A. (2016), Human capital on the move: Education as a determinant of internal migration in selected INDEPTH surveillance populations in Africa. *Demographic Research*, 34, 845-884, Article 30.
- Huijsmans, T., Hartevelde, E., van der Brug, W. & Lancee, B. (2021), Are cities ever more cosmopolitan? Studying trends in urban-rural divergence of cultural attitudes. *Political Geography*, 86, Article 102353.
- Kalmijn, M. & Henkens, K. (2023, December 8), Forty years of social and demographic change in the Netherlands: An integrated harmonized survey data set, 1979-2022. (SocArXiv Papers).

- Kalmijn, M. & Kraaykamp, G. (2007), Social stratification and attitudes: A comparative analysis of the effects of class and education in Europe. *British Journal of Sociology*, 58(4), 547-576.
- Remkes, J. (2022), *Wat wel kan: Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*. Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/10/05/wat-wel-kan>.
- Venhorst, V., Van Dijk, J. & Van Wissen, L. (2010), Do the best graduates leave the peripheral areas of the Netherlands? *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 101(5), 521-537.
- Venhorst, V., Van Dijk, J. & Van Wissen, L. (2011), An analysis of trends in spatial mobility of Dutch graduates. *Spatial Economic Analysis*, 6(1), 57-82, Article Pii 932875647.
- Voss, P.R. (2007), Demography as a spatial social science. *Population Research and Policy Review*, 26(5-6), 457-476.

Appendix 1. Geobserveerde percentages universitair opgeleiden per jaar (gewogen)

Jaar van survey	(1) Minst stedelijk	(2)	(3)	(4)	(5) Meest stedelijk	Totale N
1979	.016	.022	.044	.030	.039	12.128
1983	.014	.023	.056	.030	.050	10.673
1987	.024	.036	.073	.056	.078	11.901
1991	.021	.033	.068	.054	.097	9.927
1995	.029	.048	.047	.064	.107	11.189
1999	.029	.038	.043	.063	.101	10.580
2003	.042	.046	.067	.072	.153	11.005
2007	.034	.049	.067	.089	.153	10.323
2013	.046	.062	.089	.114	.185	4.720
(2012 + 2014)						
2017	.093	.069	.074	.092	.203	4.958
(2016 + 2018)						
2021	.074	.082	.118	.118	.241	4.656
(2020 + 2021)						

Bron: Samengevoegde en geharmoniseerde data van AVO en VTO (Kalmijn & Henkens, 2023). In 1995 is de indeling gewijzigd (zie tekst).

47 Voorlopers en volgers op pensioengebied

Hanna van Solinge

Het Nederlandse pensioenlandschap is de afgelopen 20-30 jaar enorm veranderd. Die ontwikkelingen hebben Kène Henkens en ik met de diverse Pensioenpanels op de voet kunnen volgen. Toen ik instapte in het NIDI Pensioenonderzoek kende Nederland kende Nederland een cultuur van vervroegd uittreden. Door de introductie van de VUT – eind jaren 80 – was er een mogelijkheid gecreëerd voor oudere werknemers om onder gunstige omstandigheden eerder het arbeidsproces te verlaten. De voorwaarden waren dermate gunstig dat je wel ‘een dief van je eigen portemonnee’ was als je er geen gebruik van maakte, aldus één van de deelnemers uit het eerste NIDI Pensioen Panel (1995-2001). Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de gemiddelde uittrede leeftijd van werknemers in die periode rond de 60 jaar lag: vijf jaar voor de AOW-leeftijd.

In de jaren 90 van de vorige eeuw, werd door bedrijven de VUT vaak gebruikt als instrument om zich op een elegante manier te ontdoen van oudere werknemers die niet meer mee konden komen in de technologische ontwikkelingen. Hoewel de VUT een vrijwillige vervroegde uittreding regeling was, was van vrijwilligheid niet altijd sprake. Wij hadden daar destijds een goede neus voor, denk ik, want in het dit eerste Pensioenpanel vroegen we de participanten of de beslissing om met pensioen te gaan (deels) onvrijwillig was. Meer dan een kwart gaf aan dat dit het geval was. Ons onderzoek maakte duidelijk dat deze onvrijwilligheid was terug te voeren op een slechte gezondheid of reorganisaties binnen het bedrijf. Maar ook het ontbreken van steun voor langer doorwerken door de partner en/of de leidinggevende speelde een rol (Van Solinge & Henkens, 2007). Veel partners zagen destijds de werknemer liever vandaag dan morgen met pensioen gaan.

Ook in ons tweede Pensioen Panel (2001-2006-2011) vroegen we naar onvrijwilligheid. Inmiddels was de cultuur van vervroegde uittreding langzaam aan het afbrokkelen door de invoering van de wet VPL in 2006. Hierdoor werden de fiscaal gunstige pre-pensioenregelingen afgeschaft. Vervroegd stoppen kon nog wel, maar daar had invloed op de hoogte van het uiteindelijk pensioen. Geheel naar verwachting gingen de opeenvolgende cohorten in het panel gemiddeld genomen wat later met pensioen, zo rond de 62 jaar. Echter, ook in deze studie ervaaarde aan aanzienlijk deel (29%) van de deelnemers hun

pensionering als (deels) onvrijwillig: 58% noemde daarbij druk vanuit de organisatie of leidinggevende als reden, 19% noemde gezondheidsredenen (Dingemans & Henkens, 2014).

Als sluitstuk van de pensioenhervormingen werd in 2013 de ‘Wet verhoging AOW- en pensioenrichtleeftijd’ aangenomen: vanaf 1 januari 2013 is de AOW-leeftijd stapsgewijs verhoogd, tot 67 jaar in 2023. Vanaf 2024 wordt de AOW-leeftijd gekoppeld aan de levensverwachting. De timing van het derde NIDI Pensioen Panel (2015-2018-2023) stelde ons in staat om de impact van deze beleidswijziging in kaart te brengen. Die was niet mals. De eerste ronde van het onderzoek geeft een beeld van hoe de oudere werknemers reageerden op de wijzigingen in de pensioenregelingen: velen voelden zich overvallen door de opeenvolging van hervormingen en boosheid is vaak troef. Men moest langer doorwerken, maar voor een aanzienlijke groep oudere werknemers viel dat niet mee. Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat ook in het nieuwste Pensioen Panel een grote groep deelnemers aangeeft dat de pensionering (deels) onvrijwillig was. Maar liefst 30% ervaarde het stoppen met werken als onvrijwillig; en van deze groep geeft één op de tien aan dat dit mede lag aan de verplichte pensioenleeftijd. Ik ben heel benieuwd wat jij, Leo, zou hebben ingevuld bij deze vraag.

37. Hebt u de beslissing met pensioen te gaan vrijwillig genomen of niet?

- ₁ Ja, geheel vrijwillig → ga door naar vraag 39
- ₂ Nee, deels onvrijwillig
- ₃ Nee, geheel onvrijwillig

38. Wat was het dat maakte dat uw beslissing (deels) onvrijwillig was?

<i>S.v.p. bij elke regel één hokje aankruisen</i>		Ja	Nee
a.	Uw eigen gezondheid	☐ ₁	☐ ₂
b.	Druk vanuit de werkgever/reorganisatie van het bedrijf	☐ ₁	☐ ₂
c.	Het bereiken van de verplichte pensioenleeftijd	☐ ₁	☐ ₂
d.	Anders, namelijk	☐ ₁	☐ ₂

Bij de KNAW, net als bij de meeste organisaties, eindigt het arbeidscontract van rechtswege bij het bereiken van de AOW-leeftijd. Ik weet dat jij daar grote moeite mee had en heel graag nog door wilde werken. De KNAW staat doorwerken na de AOW-leeftijd in principe niet toe. Maar Leo, jij verzoon een list. Je haalde een enorme Grant binnen die startte in het jaar waarin je de AOW-leeftijd bereikt en loopt tot in 2026. Hebben we hier te maken met een nieuwe trend? Ik moet daarbij denken aan het werk van Ron Lesthaeghe (2010). In zijn observaties over

de Tweede Demografische Transitie stelt hij dat aan de veranderingen in demografisch gedrag een verschuiving in de waardenstructuur ten grondslag ligt. Door het bereikte niveau van welvaart en bestaanszekerheid was ruimte gekomen voor de vervulling van postmaterialistische behoeften, zoals erkenning en zelfontplooiing. Hierdoor ontstond grotere behoefte aan en ruimte voor individuele vormgeving van bijvoorbeeld relaties, en ouderschap, aanvankelijk bij een relatief kleine groep van voorlopers. Later werd dit gemeengoed.

Is er op pensioengebied ook sprake van zo'n transitie? En is Leo van Wissen een voorloper? Dat zou wel eens kunnen. Steeds meer 67-plussers zijn gezond, goed opgeleid en gewend om impact te hebben op het werk. Behoeft aan erkenning en zelfontplooiing stopt niet bij de AOW-leeftijd. AOW'ers zijn dan ook op vele manieren actief in de samenleving. Voor sommigen is dat vrijwilligerswerk, een studie of hobby of grootouderschap. Voor een groeiende groep lijkt betaald werk deze behoefte te vervullen. Maak er wat van Leo!

Literatuur

- Dingemans, E. & Henkens, K. (2014), Involuntary retirement, bridge employment, and satisfaction with life: A longitudinal investigation. *Journal of Organizational Behavior*, 35(4), 575-591.
- Lesthaeghe, R. (2010), The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
- Van Solinge, H. & Henkens, K. (2007), Involuntary retirement: The role of restrictive circumstances, timing, and social embeddedness. *Journals of Gerontology Series B-Psychological Sciences and Social Sciences*, 62(5), S295-S303.

48 Fotokatern

49 Publicatielijst Leo van Wissen

- Wissen, L.J.G. van** (2023), Prognoses van de wereldbevolking: Welke moeten we vertrouwen? *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 39 (5): 5-7.
- Wissen, L.J.G. van**, Weijden, W. van der (2023), Bevolkingsgroei en voedselzekerheid in Afrika. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 39 (8): 5-7.
- Yildiz, D., **Wissen, L.J.G. van**, Olaya-Bucaro, O. (2023), Migration scenarios and their demographic impacts for the EU member states, FUME Project Deliverable 4.5. FUME - Future Migration Scenarios for Europe, 44 p.
- Balachandran, A., James, K.S., **Wissen, L.J.G. van**, Samir, K.C., Janssen, F. (2022), Can changes in education alter future population ageing in Asia and Europe? *Journal of Biosocial Science* 54 (3): 398-410.
- Wissen, L.J.G. van** (2022), In tijden van nood leert men zijn vrienden kennen. In: Conen, W., Oude Mulders, J. (Eds.), *Accumulatie van Menselijk Kapitaal: Een Levenslang Proces: Liber Amicorum Joop Schippers*. Utrecht: Utrecht University School of Economics, p. 126.
- Wissen, L.J.G. van**, Yildiz, D., Gonzalez-Leonardo, M., Ekamper, P., Stonawski, M., Crisci, M. (2022), Regional migration and population scenarios, FUME Project Deliverable 4.4. FUME - Future Migration Scenarios for Europe, 35 p.
- Kashnitsky, I., Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (2021), Unequally ageing regions of Europe: Exploring the role of urbanization. *Population Studies* 75 (2): 221-237.
- Wissen, L.J.G. van**, Koning, N. (2021), More people slow growth; how to boost development in Sub-Saharan Africa? *Agrifood Networks*.
- Balachandran, A., Beer, J.A.A. de, James, K.S., **Wissen, L.J.G. van**, Janssen, F. (2020), Comparison of population aging in Europe and Asia using a time-consistent and comparative aging measure. *Journal of Aging and Health* 32 (5-6): 340-351.
- Balachandran, A., James, K.S., **Wissen, L.J.G. van**, Samir, K.C., Janssen, F. (2020), Can changes in education alter future population ageing in Asia and Europe? NIDI Working Paper no. 2020/02. The Hague: NIDI. 17 p.
- Groenewold, W.G.F., **Wissen, L.J.G. van** (2020), Labour force participation and employment in the State of Palestine. Ramallah, Palestine: Palestinian Central Bureau of Statistics, 85 p.
- Groenewold, W.G.F., **Wissen, L.J.G. van** (2020), Palestijnse arbeidsmarkt uit balans. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 36 (4): 1-4.

- Kashnitsky, I., Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (2020), Economic Convergence in Ageing Europe. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 111 (1): 28-44.
- Wissen, L.J.G. van** (2020), Vijftig jaar NIDI: 50 jaar bevolkingsvraagstukken. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 36 (3): 8.
- Gaag, N.L. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2019), Vergrijzing wereldwijd: Eerder oud dan rijk? *Gerōn: Tijdschrift over ouder worden & samenleving* 21 (4).
- Groenewold, G., **Wissen, L.J.G. van** (2019), Labour force participation and employment in the state of Palestine. Palestinian Central Bureau of Statistics.
- Popkov, Y.S., **Wissen, L.J.G. van** (2019), Equilibrium and Stability of Entropy Operator Model for Migratory Interaction of Regional Systems. *Mathematics* 7 (2).
- Wissen, L.J.G. van**, Gaag, N.L. van der (2019), Waarom blijft de vruchtbaarheid in Afrika zo hoog? *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 35 (1): 1-4.
- Çaro, E., Bailey, A., **Wissen, L.J.G. van** (2018), 'I am the God of the House': How Albanian rural men shift their performance of masculinities in the city. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20 (1), 49-65.
- Stoeldraijer, L., Duin, C.N. van, **Wissen, L.J.G. van**, Janssen, F. (2018), Comparing strategies for matching mortality forecasts to the most recently observed data: Exploring the trade-off between accuracy and robustness. *Genus* 74 (16).
- Wissen, L.J.G. van**, Visser, H. (2018), An explanatory analysis of international migration flows within the European economic area crossing borders, 353-374.
- Balachandran, A., Beer, J.A.A. de, James, K.S., **Wissen, L.J.G. van**, Janssen, F. (2017), Comparison of ageing in Europe and Asia: Refining the prospective age approach with a cross-country perspective. NIDI Working Paper no. 2017/01. The Hague: NIDI. 14 p.
- Elshof, H., Haartsen, T., **Wissen, L.J.G. van**, Mulder, C.H. (2017), The influence of village attractiveness on flows of movers in a declining rural region. *Journal of Rural Studies* 56 (November): 39-52.
- Kashnitsky, I., Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (2017), Decomposition of regional convergence in population aging across Europe. *Genus* 73 (2): 1-25.

- Verwest, F., Taylor, P., **Wissen, L.J.G. van**, Dijk, J. van, Edzes, A., Hamersma, M. et al. (2017), Resilient labour markets and demographic change in selected regions of the Netherlands. *Demographic Transition, Labour Markets and Regional Resilience*. (Ed.) Christina Martinez, Tamara Weyman, Jouke van Dijk. Springer, 2017. pp. 73-94 (Advances in Spatial).
- Gaag, N.L. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2016), Toekomstbeeld van de verpleeghuiszorg - een demografisch perspectief. *Verpleeghuiszorg 2025*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2016. pp. 22.
- Janssen, F., Hende, A. van den, Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (2016), Sigma and beta convergence in regional mortality: A case study of the Netherlands. *Demographic Research* 35 (4): 81-116.
- Wissen, L.J.G. van** (2016), Demographic Fears. [Column] *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 32 (7): 4.
- Wissen, L.J.G. van** (2016), Wie het kleine niet eert. Over het belang van lokale bevolkingsprognoses. *Demografische bespiegelingen over de stad*. Den Haag: Gemeente Den Haag, 2016. pp. 7-10.
- Jennissen, R., **Wissen, L.J.G. van** (2015), The distribution of asylum seekers over Northern and Western European countries, (1985)-(2005) *Genus* 71 (1), 109-132.
- Kōu, A., **Wissen, L.J.G. van**, Dijk, J. van, Bailey, A. (2015), A Life Course Approach to High-skilled Migration: Lived Experiences of Indians in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41 (10): 1644-1663.
- Mol, C. van, Valk, H.A.G. de, **Wissen, L.J.G. van** (2015), Falling in love with(in) Europe: European bi-national love relationships, European identification and transnational solidarity. *European Union Politics* 16 (4): 469-489.
- Stoeldraijer, L., Bonneux, L.G.A., Duin, C.N. van, **Wissen, L.J.G. van**, Janssen, F. (2015), The future of smoking-attributable mortality; the case of England & Wales, Denmark and The Netherlands. *Addiction* 110 (2): 336-345.
- Wajdi, N., **Wissen, L.J.G. van**, Mulder, C.H. (2015), Interregional migration flows in Indonesia. *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia* 30 (2): 371-422.
- Wissen, L.J.G. van** (2015), World Population. Feeding tomorrow's cities. (Ed.) H.C. van Latesteijn, A. Oostra. Bloemendaal: Metropolitan Food Security, 2015. pp. 12-13.

- Çaro, E., Bailey, A., **Wissen, L.J.G. van** (2014), Exploring links between internal and international migration in Albania: A view from internal migrants. *Population, Space and Place* 20 (3), 264-276.
- Elshof, H., **Wissen, L.J.G. van** (2014), Basischolen in Noord-Nederland onder druk. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 30 (07): 4-7.
- Elshof, H., **Wissen, L.J.G. van**, Mulder, C.H. (2014), The self-reinforcing effects of population decline: An analysis of differences in moving behaviour between rural neighbourhoods with declining and stable populations. *Journal of Rural Studies* 36 (October): 285-299.
- Wissen, L.J.G. van** (2014), Een reflectie op: Demografische ontwikkelingen in Noord-Holland. Een verkenning van een mogelijke beleidsvisie. Demografische ontwikkeling in Noord-Holland: Een verkenning ten behoeve van
- Wissen, L.J.G. van** (2014), Langer leven of liever niet? [Column] *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 30 (07): 7.
- Wissen, L.J.G. van**, Heering, E.L. (2014), Trends and patterns in Euro-marriages in the Netherlands. *Population, Space and Place* 20 (2): 126-138.
- Dijkstra, A., Janssen, F., Bos, J., Lub, R., **Wissen, L.J.G. van**, Hak, E. (2013), Developing a model for type 2 diabetes mellitus medication use prevalence at local level. *Pharmaco-epidemiology and Drug Safety* 22 (s1), 395-396.
- Dijkstra, A., Janssen, F., Bakker, M. de, Bos, J., Lub, R., **Wissen, L.J.G. van**, Hak, E. (2013), Using spatial analysis to predict health care use at the local level: A case study of type 2 diabetes medication use and its association with demographic change and... *PloS one* 8 (8), e72730.
- Heering, E.L., Solinge, H. van, **Wissen, L.J.G. van** (2013), Codebook of EUMARR Websurvey in Netherlands. The Hague/Groningen: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI) / University of Groningen, 2013.
- Janssen, F., **Wissen, L.J.G. van**, Kunst, A.E. (2013), Including the smoking epidemic in internationally coherent mortality projections. *Demography* 50 (4): 1341-1362.
- Stoeldraijer, L., Duin, C.N. van, **Wissen, L.J.G. van**, Janssen, F. (2013), Impact of different mortality forecasting methods and explicit assumptions on projected future life expectancy: The case of the Netherlands. *Demographic Research* 29 (13): 323-354.

- Verwest, F., Taylor, P.W.J., **Wissen, L.J.G. van** (2013), Addressing demographic transition and ageing labour markets in the Netherlands. In: Demographic change in the Netherlands: Strategies for resilient labour markets / OECD, p. 16-48. Paris: OECD, 2013. (LEED Working Paper Serie).
- Wissen, L.J.G. van** (2013), PROFILE: Population research in the Netherlands. *Public Service Review: European Union* (25): 33.
- Wissen, L.J.G. van**, Beer, J.A.A. de (2013), Chronic concerns. [Overview] *Public Service Review: European Union* (25): 172.
- Çaro, E., Bailey, A., **Wissen, L.J.G. van** (2012), Negotiating between patriarchy and emancipation: Rural-to-urban migrant women in Albania. *Gender, Place & Culture* 19 (4), 472-493.
- Galjaard, R., **Wissen, L.J.G. van**, Dam, K. van (2012), European regional population decline and policy responses: Three case studies. *Built Environment* 38 (2): 293-302.
- Haandrikman, K., **Wissen, L.J.G. van** (2012), Explaining the flight of cupid's arrow: A spatial random utility model of partner choice. *European Journal of Population* 28 (4): 417-439.
- Haartsen, T., **Wissen, L.J.G. van** (2012), Causes and consequences of regional population decline for primary schools. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 103 (4): 487-496.
- Sahu, B., **Wissen, L.J.G. van**, Hutter, I., Bosch, A. (2012), Fertility differentials among religious minorities: Cross-national and regional evidence from India and Bangladesh. *Population, Space and Place* 18 (5): 503-515.
- Wissen, L.J.G. van** (2012), Comments on "An uncertain future of immigration in Europe" by Wisiowski et al. European immigrations: Trends, structures and policy implications. (Ed.) Marek Okólski. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. (IMISCOE research).
- Haandrikman, K., **Wissen, L.J.G. van** (2011), Regional variation in short distance homogamy. *Genus* 67 (1): 45-59.
- Haandrikman, K., **Wissen, L.J.G. van**, Harmsen, C.N. (2011), Explaining spatial homogamy: Compositional, spatial and regional cultural determinants of regional patterns of spatial homogamy in the Netherlands. *Applied Spatial Analysis and Policy* 4 (2): 75-93.
- Venhorst, V.A., Dijk, J. van, **Wissen, L.J.G. van** (2011), An analysis of trends in spatial mobility of Dutch graduates. *Spatial Economic Analysis* 6 (1): 57-82.

- Erf, R.F. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2010), Overcoming the problems of inconsistent international migration data: A new method applied to flows in Europe. *European Journal of Population* 26 (4): 459-481.
- Dam, K.I.M. van, Galjaard, R., Harkink, M.I., McCann, P., **Wissen, L.J.G. van** (2010), Beleidsaanpak bevolkingskrimp in het buitenland: Noordoost Schotland, Nord-Pas-de-Calais en Brandenburg. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/Directie Kennisontwikkeling voor Openbaar Bestuur en Veiligheid, 2010. 160 p.
- Kōu, A., **Wissen, L.J.G. van**, Bailey, A. (2010), Meer dan hersens alleen: De levensloop van hoogopgeleide migranten. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 26 (1), 8-10.
- Kōu, A., **Wissen, L.J.G. van**, Bailey, A. (2010), More than brains only: The life course of highly skilled migrants. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 26 (Special issue European Population Conference 2010): 10-12.
- Spijker, J., **Wissen, L.J.G. van** (2010), Socioeconomic determinants of male mortality in Europe: The absolute and relative income hypotheses revisited. *Genus* 66 (1): 37-61.
- Venhorst, V.A., Dijk, J. van, **Wissen, L.J.G. van** (2010), Do the best graduates leave the peripheral areas of the Netherlands? *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 101 (5): 521-537.
- Wissen, L.J.G. van** (2009), Migratie en krimp in het noorden: Inspelen op krimp en vergrijzing grote uitdaging voor de toekomst. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 25 (1): 13-16.
- Poot, J., Waldorf, B., **Wissen, L.J.G. van** (2009), Migration in a globalised world: A new paradigm. *Migration and Human Capital*, 3-26.
- Beer, J.A.A. de, Bonneux, L.G.A., Huisman, C.C., Janssen, F., **Wissen, L.J.G. van** (2008), Decomposition of life expectancy changes by cause of death: Final report with Browser, data and results. The Hague: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, 2008.
- Broersma, L., Dijk, J. van, **Wissen, L.J.G. van** (2008), Size and characteristics of the unused labour force in the Netherlands. *Europe at the Crossroads*, 187-219.
- Çaro, E., **Wissen, L.J.G. van** (2008), Migration in the Albania of the post-(1990)s: Triggered by post-communist transformations and facilitator of socio-demographic changes. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe* 10 (3), 87-105.
- Gaag, N.L. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2008), Economic determinants of internal migration rates: A comparison across five European countries. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 99 (2): 209-222.

- Gaymu, J., Ekamper, P., Springer, S., Beets, G.C.N., Pennec, S., **Wissen, L.J.G. van**, Desesquelles, A. (2008), Future family network and living arrangements of disabled elders. Future elderly living conditions in Europe. (Ed.) J. Gaymu, P. Festy, M. Poulain, G.C.N. Beets. Vol. 162 Paris: Institut National d' Études Démographiques (INED), 2008. pp. 167-203 (Les cah).
- Gaymu, J., Beets, G.C.N., Ekamper, P., **Wissen, L.J.G. van** (2008), Comment les personnes dépendantes seront-elles entourées en 2030? Projections européennes. *Population and Societies, Population et Sociétés* 41 (444): 1-4.
- Gaymu, J., Beets, G.C.N., Ekamper, P., **Wissen, L.J.G. van** (2008), What family support will dependent elders have in 2030? European projections. *Population and Societies, Population et Sociétés* 41 (444): 1-4.
- Haandrikman, K., **Wissen, L.J.G. van** (2008), Effects of the fertility transition on birth seasonality in the Netherlands. *Journal of Biosocial Science* 40 (5), 655-672.
- Haandrikman, K., Harmsen, C., **Wissen, L.J.G. van**, Hutter, I. (2008), Geography matters: Patterns of spatial homogamy in the Netherlands. *Population, space and place* 14 (5), 387-405.
- Poot, J., Waldorf, B., **Wissen, L.J.G. van** (2008), Migration in a globalised world: A new paradigm. Migration and human capital. (Ed.) J. Poot, B. Waldorf, L. van Wissen. Cheltenham UK: Edward Elgar, 2008. pp. 3-25 (New horizons in regional science).
- Wissen, L.J.G. van** (2008), Krimp is niet zo erg. *Aedes magazine, vaktijdschrift voor woningcorporaties* 6
- Wissen, L.J.G. van**, Gaag, N.L. van der, Rees, P.H., Stillwell, J. (2008), In search of a modelling strategy for projecting internal migration in European countries. Migration and human capital. (Ed.) J. Poot, B. Waldorf, L. van Wissen. Cheltenham UK: Edward Elgar, 2008. pp. 49-74 (New horizons in regional science).
- Wissen, L.J.G. van**, Jennissen, R. (2008), A simple method for inferring substitution and generation from gross flows: Asylum seekers in Europe. International migration in Europe: Data, models and estimates. (Ed.) J. Raymer, F. Willekens. Chichester: John Wiley and Sons Ltd, 2008. pp. 235-251.
- Beer, J.A.A. de, Bonneux, L.G.A., Huisman, C.C., Janssen, F., **Wissen, L.J.G. van** (2007), Decomposition of life expectancy changes by cause of death: Final report. The Hague: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, 2007.

- Spijker, J., Poppel, F.W.A. van, **Wissen, L.J.G. van** (2007), Explaining new trends in the gender gap of mortality: Insights from a regional trend-analysis of the Netherlands. *Vienna Yearbook of Population Research*: 61-92.
- Venhorst, V., **Wissen, L.J.G. van** (2007), Demografische trends en de ontwikkeling van kwantitatieve en kwalitatieve woningbehoefte: Een verkenning voor de noordelijke provincies. Deelrapport provincie Friesland. Rijksuniversiteit Groningen. Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen 12-15.
- Wissen, L.J.G. van** (2007) Bevolking en woningbehoefte in Friesland tot 2020. It Beaken. Tydskrift fan de Fryske Akademy 69.
- Beets, G.C.N., Ekamper, P., **Wissen, L.J.G. van** et al. (2006), Zorgbehoefte stijgt minder snel dan vergrijzing: Ouderenzorg over 25 jaar. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 22 (9): 88-92.
- Jennissen, R., Gaag, N.L. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2006), Searching for similar international migration trends across countries in Europe. *Genus* 62 (2): 37-64.
- Koster, S., **Wissen, L.J.G. van** (2006), Inherited resources and company support as a basis for new firm foundation: A taxonomy of founding types: Start-ups, spin-outs and spin-offs Entrepreneurship and Dynamics in the Knowledge Economy, 89-109.
- Nijkamp, P., **Wissen, L.J.G. van** (2006), 10. Modelling the entrepreneurial space-economy: An overview spatial dynamics. Networks and Modelling, 241.
- Ekamper, P., **Wissen, L.J.G. van**, Beets, G.C.N. (2005), Population scenarios of health, family and socio-economic status by age, sex and marital status, for the nine Felicie countries over the period 2000-2030: Synthetic report. The Hague: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, 2005.
- Popkov, A.Y., Popkov, Y.S., **Wissen, L.J.G. van** (2005), Positive dynamic systems with entropy operator: Application to labour market modelling. *European Journal of Operational Research* 164 (3), 811-828.
- Pellenbarg, P.H., Steen, P.J.M. van, **Wissen, L.J.G. van** (2005), Bedrijvendynamiek onder het vergrootglas. Ruimtelijke aspecten van de bedrijvendynamiek in Nederland, 39-64.
- Pellenbarg, P.H., Steen, P.J.M. van, **Wissen, L.J.G. van** (2005), Ruimtelijke aspecten van de bedrijvendynamiek in Nederland. Koninklijke Van Gorcum.
- Wissen, L.J.G. van** (2005), Veronderstellingen over de toekomstige demografische ontwikkelingen in Nederland. *Bevolking en Gezin* 33 (3): 73-82.

- Crujisen, H., Gaag, N.L. van der, Imhoff, E. van, **Wissen, L.J.G. van** (2004), EUROPOP2003: National outcomes for the 10 new EU member states and 2 accession states: Final report. The Hague: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, 2004. 80 p.
- Ewijk, C. van, Henkens, K., Imhoff, E. van, **Wissen, L.J.G. van** (2004), Vergrijzing als uitdaging: Kansen en bedreigingen van een vergrijzende Europese bevolking. Stichting Maatschappij en Onderneming.
- Gaag, N.L. van der, **Wissen, L.J.G. van**, Rees, P.H. et al. (2004), Study of past and future interregional migration trends and patterns within European Union countries: In search of a generally applicable explanatory model: Final report. The Hague etc.: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, 2004. 141 p.
- Heering, L., Erf, R. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2004), The role of family networks and migration culture in the continuation of Moroccan emigration: A gender perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2), 323-337.
- Huisman, C., **Wissen, L.J.G. van** (2004), Localization effects of firm startups and closures in the Netherlands. *The Annals of Regional Science* 38, 291-310.
- Nijkamp, P., **Wissen, L.J.G. van** (2004), Modelling the entrepreneurial space-economy: An overview. Amsterdam: Free University, Faculty of Economics and Business Administration, 2004. 18 p.
- Nijkamp, P., **Wissen, L.J.G. van**, Rima, A. (2004), A household life cycle model for residential relocation. *Behaviour Location, Travel and Information Technology*, 3-21.
- Wissen, L.J.G. van** (2004), A spatial interpretation of the density dependence model in industrial demography. Towards a synthesis with spatial sciences. *Small Business Economics* 16.
- Wissen, L.J.G. van** (2004), Bedrijvendemografie. *Rooilijn* 5, 231.
- Wissen, L.J.G. van** (2004), A spatial interpretation of the density dependence model in industrial demography. *Small Business Economics* 22, 253-264.
- Wissen, L.J.G. van**, Dijk, J. van (2004), Demography of the firm and spatial dynamics. Special issue. *The Annals of regional science* 38 (2), 193-347.
- Wissen, L.J.G. van**, Popkov., A., Popkov, E. (2004), A model of labor market with an entropy operator (competition of cohorts) (in Russian). *Economic and Mathematical Methods* 2, 99-112.
- Broersma, L., Dijk, J. van, **Wissen, L.J.G. van** (2003), Making unused labour supply work. Groningen: RUG/FRW, 2003.

- Jennissen, R., **Wissen, L.J.G. van** (2003), Internationale vluchtelingenstromen op mondiaal en Europees niveau. *Vrede en Veiligheid: Tijdschrift voor Internationale Vraagstukken* 1, 70-88.
- Wissen, L.J.G. van** (2003), Modelling regional economic growth by means of carrying capacity. *Applied GIS and Spatial Analysis*, 297-313.
- Wissen, L.J.G. van** (2003), Het LISA, VVK Handelsregister en CBS Bedrijvenregister met elkaar vergeleken: Vestigingen naar economische activiteit, op nationaal en regionaal niveau. Groningen: Rijksuniversiteit, 2003.
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2002), Modelling regional immigration: Using stocks to predict flows, *European Journal of Population*, Vol. 18, pp 387-409.
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2002), Vragen rond immigratie in de 21ste eeuw. *Spiegel Historiae* 7, 343-357.
- Imhoff, E. van, **Wissen, L.J.G. van** (2002), Bevolkingsveroudering en de arbeidsmarkt in Europa. *Bevolking en Gezin* 2, 5-34.
- Pellenbarg, P.H., **Wissen, L.J.G. van**, Dijk, J. van (2002), Firm migration, In: Ph. Mccann (Ed.), *Industrial Location Economics*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 110-148.
- Wissen, L.J.G. van** (2002) Demography of the Firm: A useful metaphor? In: *European Journal of Population*, Vol. 18, pp. 263-279.
- Wissen, L.J.G. van**, Huisman, C. (2002), Simulating the interplay between regional demographic and economic change in two scenarios, In: *Networks and Spatial Economics*, Vol. 2., pp. 127-150.
- Wissen, L.J.G. van**, Jennissen, R. (2002), Internationale vluchtelingen: Herkomst en bestemming. *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 3, 1-3.
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2001), Determinants of the subnational distribution of immigration, In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 92, pp. 27-41.
- Gorter, C., Laan, E. van der, **Wissen, L.J.G. van** (2001), Demografie, economie en de arbeidsmarkt. *Bevolking en Gezin* 3.
- Wissen, L.J.G. van** (2001), Een demografische typologie voor arbeidsmarktregio's in Europa. *Bevolking en Gezin* 3, 75-96.
- Wissen, L.J.G. van**, Huisman, C. (2001), Demography, Economy and Urbanization: A demo-Economic Regional Simulation Model Decores. Chapter 11, In: J. Stillwell and H. Scholten (Eds.), *Land Use Modelling in a GIS environment*, pp. 143-157.

- Beer, J, de, **Wissen, L.J.G. van** (2000), Demografische ontwikkelingen in Europa. Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno (2000). Werkverband periodieke ...
- Gaag, N. van der, Imhoff, E. van, **Wissen, L.J.G. van** (2000), Internal migration scenarios and regional population projections for the European Union, In: *International Journal of Population Geography* 6(2000), p. 1-19.
- Huisman, C., **Wissen, L.J.G. van** (2000), Vergrijzing in de regio. Demos 7, 55-56.
- Wissen, L.J.G. van** (2000), Demografie van bedrijven Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Wissen, L.J.G. van**, Beer, J., de (2000), Internationale migratie in Nederland: Trends, achtergronden, motieven en vooruitzichten. Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno (2000). Werkverband periodieke
- Wissen, L.J.G. van**, V. Schutjens, Wever, E., Bade, Nerlinger, F.J. (2000), Spatial perspectives on firm demography. Special issue Papers in Regional Science (Print) 79 (2), 107-219.
- Wissen, L.J.G. van** (2000), A micro-simulation model of firms: Applications of concepts of the demography of the firm, In: *Papers Regional Science*, Vol. 79, pp. 111-134.
- Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (Eds.) (1999), *Europe: One continent, different worlds. Population scenarios for the 21st century*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (1999), Vruchtbare verschillen. Bevolkingsscenario's voor Europa. Index: feiten en cijfers over onze samenleving 6.
- Beer, J.A.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (1999), Introduction to the uniformity and diversity scenarios. Europe: One Continent, Different Worlds: Population Scenarios for the 21st ...
- Dykstra, P.A., **Wissen, L.J.G. van** (1999), Introduction: The life course approach as an interdisciplinary framework for population studies. Population Issues: An interdisciplinary focus, 1-22.
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van** (1999), Uniformity and diversity scenarios for international migration. Europe: One Continent, Different Worlds: Population Scenarios for the 21st ...
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van** (1999), Analysis and forecasting of international migration by major groups (Part II). Eurostat Working Paper 3, (1999).
- Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van**, Imhoff, E. van (1999), Regional population growth or loss: What makes the difference? *Demos: Bulletin over bevolking en samenleving* 15.

- Wissen, L.J.G. van**, Beekink, E. (1999), Een typologie van Europese regio's gebaseerd op arbeidsmarkt en demografische dynamiek. *Demografie, Economie en de Arbeidsmarkt. Boekaflevering Bevolking en Gezin ...*
- Wissen, L.J.G. van**, Dykstra, P.A. (1999), Epilogue: New directions in population studies. *Population Issues: An Interdisciplinary Focus*, 265-275.
- Wissen, L.J.G. van**, Dykstra, P.A. (Eds.) (1999), *Population Issues. An interdisciplinary focus*. New York, Plenum Press.
- Fokkema, C.M., **Wissen, L.J.G. van** (1997), A test of the Stress-Threshold Model for the Moving Plans of the Elderly, In: *Environment and Planning A*, Vol. 29, pp. 249-268.
- Imhoff, E. van, Gaag, N. van der, **Wissen, L.J.G. van**, Rees, Ph. (1997), The selection of internal migration models for European Regions, In: *International Journal of Population Geography*, Vol. 3, pp. 137-159.
- Kemper, J., Kloek, W., **Wissen, L.J.G. van** (1996), Databronnen voor economische demografie. *Planning, Methodiek en Toepassing* 48, 3-11.
- Wissen, L.J.G. van** (1996), Demography of the firm: Modelling and death of firms using the concept of carrying capacity. *Population and Family in the Low Countries 1997*, 219-244.
- Imhoff, E. van, Kuijsten, A., Hooimeijer, P., Wissen, L. van (Eds.) (1995), *Household demography and household modelling*. New York, Plenum Press.
- Wissen, L. van, Ekamper, P. (1995), A model of spatial dynamics in the population of firms. In: Fischer, M.M., Sikos, T., Bassa, L. (Eds.), *Recent developments in spatial information, modelling, and processing*. Budapest: Geomarket Co., p. 218-247.
- Imhoff, E. van, Wissen, L. van, Spiess, K. (1994), *Regional population projections in the countries of the European economic area*, NIDI CBGS Publications no. 31, The Hague, Swets and Zeitlinger.
- Nijkamp, P., Wissen, L. van, Rima, A. (1993), A household life cycle model for residential relocation behaviour, In: *Socio-economic planning sciences*, Vol. 27, no.1, pp. 35-53.
- Gordijn, H., **Wissen, L.J.G. van** (1992), Demografie van bedrijven: Een andere methode voor analyse en prognose van regionale economische ontwikkelingen. *Planning, Methodiek en Toepassing* 43, 31-43.
- Gordijn, H., **Wissen, L.J.G. van** (1992), Demography of firms. *Planning* 43, 1-43.
- Rietveld, P., **Wissen, L.J.G. van** (1991), Transport policies and the environment; Regulation and Taxation Environmental protection: Public or private choice, 91-110.

- Rouwendal, J., **Wissen, L.J.G. van**, Fokkema, C.M., Leuvensteijn, M. van (1991), Fiscale maatregelen en de markt voor koopwoningen.
- Wissen, L.J.G. van** (1991), A model of household interactions in activity patterns.
- Wissen, L.J.G. van** (1991), Transport policies and the environment; Regulation and taxation Piet Rietveld. Free University Amsterdam Environmental Protection: Public or Private Choice: Public Or Private Choice, 91.
- Wissen, L.J.G. van**, Bonnerman, F. (1991), A dynamic model of simultaneous migration and labour market behavior.
- Wissen, L.J.G. van**, Golob, T.F. (1991), A dynamic model of car fuel type choice and mobility in the Netherlands. Transportation Research Board, National Research Council.
- Wissen, L.J.G. van**, Nijkamp, P., Rima, A. (1991), The functioning of the housing market in Amsterdam. Housing Markets and Housing Institutions: An International Comparison, 113-155.
- Wissen, L.J.G. van**, Bonnerman, F. (1990), Living closer to work or working closer to home. A Model. Transportation planning research colloquium (1990), Measuring, modelling, monitoring. New developments in research ... Publication of: Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk.
- Wissen, L.J.G. van**, Golob, T.F. (1990), Simultaneous equation systems involving binary choice variables. *Geographical Analysis* 22 (3), pp. 224-243.
- Golob, T.F., **Wissen, L.J.G. van** (1989), A joint household travel distance generation and car ownership model. Transportation Research Part B: Methodological 23 (6), 471-491.
- Meurs, H.J., **Wissen, L.J.G. van**, Visser, J. (1989), Measurement biases in panel data Transportation 16, 175-194.
- Wissen, L.J.G. van**, Meurs, H.J. (1989), The Dutch mobility panel: Experiences and evaluation. Transportation 16, 99-119.
- Wissen, L.J.G. van** (1989), A joint household travel distance generation and car ownership. Model Thomas F. Golob.
- Wissen, L.J.G. van**, Meurs, H.J., Golob, T.F. (1989), A simultaneous dynamic travel and activities time allocation model.
- Golob, T.F., Ruhl, B., Meurs, H.J., **Wissen, L.J.G. van** (1988), An ordinal multivariate analysis of accident counts as functions of traffic approach volumes at intersections. *Accident Analysis & Prevention* 20 (5), 335-355.

- Meurs, H.J., Visser, J., **Wissen, L.J.G. van** (1988), Analyses of panel data – Analyses of panel data, proceedings of the round table conference on the longitudinal travel study, The Hague, May 14-15, (1987).
Publication of: Projectbureau Integrale Verkeers- en Vervoersstudie.
- Nijkamp, P., **Wissen, L.J.G. van**, Rima, A. (1988), A household life cycle model for the housing market.
- Rima, A., **Wissen, L.J.G. van**, Nijkamp, P. (1988), Some empirical results of the dynamic model of household relocation for the Amsterdam region. *The Netherlands Journal of Housing and Environmental Research*, 357-369.
- Wissen, L.J.G. van**, Rima, A. (1988), *Modelling urban housing market dynamics*, Studies in Regional Science and urban Economics, 18, Amsterdam, North Holland.
- Meurs, H.J., **Wissen, L.J.G. van** (1987), Analysis of panel data. Round Table Conference on the Analysis of Panel Data, The Hague.
- Rima, A., Wissen, L. van, Nijkamp, P. (1987), A dynamic household model for the housing market of Amsterdam, In: *Geographical analysis*, Vol. 19, no. 3, pp.233-242.
- Clarke, M., Wilson, A.G., **Wissen, L.J.G. van**, Rima, A., Nijkamp, P. (1986), Special Issue on Urban Dynamics. *Sistemi Urbani* 8 (2-3), 143-284.
- Golob, T.F., **Wissen, L.J.G. van**, Meurs, H.J. (1986), A dynamic analysis of travel demand. *Transportation Research Part A: General* 20 (5), 401-414.
- Meurs, H.J., **Wissen, L.J.G. van**, Klok, M. (1986), Longitudinal trip model research. *Verkeerskunde* 37 (7/8).
- Nijkamp, P., Rima, A., **Wissen, L.J.G. van** (1985), Spatial mobility in models for structural urban dynamics.
- Rima, A., **Wissen, L.J.G. van**, Nijkamp, P. (1985), Dynamics of intra-urban migration simulation and modelling 16, 105-10.
- Rima, A., **Wissen, L.J.G. van**, Nijkamp, P. (1985), Towards an integrated spatial dynamic model for Amsterdam CP-85-005.
- Scholten, H., Wissen, L.J.G. (1985), A comparison of the loglinear interaction models with other spatial interaction models. *Measuring the Unmeasurable*, 177-196.
- Wissen, L.J.G. van**, Golob, T.F., Smit, J.G. (1985), Determination of differences among household mobility patterns.
- Wissen, L.J.G. van**, Rima, A., Nijkamp, P. (1985), Towards a dynamic model for Amsterdam. *Scandinavian Housing and Planning Research* 2 (3-4), 125-129.
- Jong, M.A. de, **Wissen, L.J.G. van** (1984), The influence of lack of space on car ownership and car usage in two Amsterdam districts. *Verkeerskunde* 35 (6).

Nijkamp, P., Rima, A., **Wissen, L.J.G. van** (1984), Structural change in urban dynamic models. Publication of: Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk.

Wissen, L.J.G. van (1981), Een interregionaal migratiemodel voor Nederland; een beleid gerichte toepassing op de zuidelijke Randstad. Delftsche Uitgevers Maatschappij.

Ter gelegenheid van het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van Leo van Wissen is aan collega's, oud-collega's van NIDI en RUG, relaties uit de bestuurlijke loopbaan en niet te vergeten promovendi van over de hele wereld gevraagd een bijdrage te leveren aan een Liber Amicorum. Naast veel persoonlijke berichten - waarin Leo herinnerd wordt om zijn collegialiteit, zijn rustige en niet-dwingende aanpak, zijn liefde voor de goede dingen des levens, en als muzikant - bevat het boek een aantal meer inhoudelijke bijdragen. Aansluitend bij de tijdsgeest gaan veel van die bijdragen over binnenlandse en buitenlandse migratie en de maatschappelijke uitdagingen op dit thema. Een onderwerp waarover Leo zelf ook veel heeft gepubliceerd.

